ગાથા ૨૧

(21-1)

ઉત્થાનિકા: હવે, જ્ઞાનના સ્વરૂપનો વિસ્તાર અને સુખના સ્વરૂપનો વિસ્તાર ક્રમે પ્રવર્તતા બે અધિકારો દ્વારા કહે છે. તેમાં (પ્રથમ), અતીન્દ્રિય જ્ઞાનરૂપે પરિણમેલા હોવાથી કેવળીભગવાનને બધું પ્રત્યક્ષ છે એમ પ્રગટ કરે છે:—

ગાથા: પ્રત્યક્ષ છે સૌ દ્રવ્યપર્યય જ્ઞાન-પરિણમનારને;
જાણે નહીં તે તેમને અવગ્રહ-ઈહાદિ ક્રિયા વડે. ૨૧.

અન્વયાર્થ:- ખરેખર જ્ઞાનરૂપે (કેવળજ્ઞાનરૂપે) પરિણમતા કેવળીભગવાનને સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયો પ્રત્યક્ષ છે; તે તેમને અવગ્રહ આદિ ક્રિયાઓથી નથી જાણતા.

ભાવાર્થ:
• શુદ્ધોપયોગ અધિકારના અંતમાં જ અનંત જ્ઞાન અને અનંતસુખની વાત કરી હતી તે હવે ક્રમશ: જ્ઞાનાધિકાર અને સુખાધિકાર દ્વારા સમજાવે છે. બંને અધિકારોના નામ જ્ઞાનાધિકાર અને સુખાધિકાર છે, પરંતુ તેમાં કેવળજ્ઞાન ~~અને કેવળ~~ (અતીન્દ્રિય જ્ઞાન) અને અતીન્દ્રિય સુખની ચર્ચા છે.
• જો આપણે જ્ઞાનની અનુભૂતિ અને જ્ઞાની ભગવાનની ઓળખાણ હોય તો તેઓ પૂર્ણજ્ઞાની કેવી રીતે થયા છે અને તેઓ કેવા હોય છે – એની કદર અને જ્ઞાન યથાર્થ કરવા જોઈએ, એ વિના પૂર્ણતા થઈ શકતી નથી.
• કેવળી ભગવાને આત્માના અવલંબન વડે (કેવળ)જ્ઞાન પ્રગટ કર્યું છે, તેથી તને પણ આત્માના આશ્રયથી જ કેવળજ્ઞાન થશે, આમ જાણીને આત્માનું અવલંબન લેવું એ જ હિતકર ક્રિયા છે. ભગવાનના હૃદયમાંથી જે (કેવળ)જ્ઞાન અંદર પુરુષાર્થની રીતે જ આવ્યું છે, બહારથી નહિ.
• નીચલી દશામાં જે થોડું થોડું જ્ઞાન હતું તેનો પૂર્ણ દશા હોતાં અભાવ થાય છે અને તે અતીન્દ્રિયરૂપે જાણવા લાગે છે. સમસ્ત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને, ત્રણલોક-ત્રણકાળ જાણતા હોવાથી કેવળી ભગવાનને બધું જ પ્રત્યક્ષ છે, કંઈ પણ પરોક્ષ નથી.
• કેવળજ્ઞાની સ્વ-પર બધા પદાર્થોને તેમના ગુણ-ભાવ અને અનંત પર્યાયો સહિત એક સમયમાં યુગપદ્ જ પ્રત્યક્ષ જાણે છે, પરંતુ ઇન્દ્રિયોના આલંબનથી અવગ્રહ-ઈહા-અવાય-ધારણારૂપ ક્રમથી જાણતા નથી.
• જેમ નિર્મળ આત્માને કારણપણે ગ્રહવાથી સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે, તેવી જ રીતે નિર્મળ જ્ઞાનસ્વભાવને ગ્રહણ કરવાથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. અનાદિ અનંત કારણપરમાત્મા- કારણસમયસારને ગ્રહણ કરનાર પર્યાય છે.
• પરંતુ જે નિર્મળ પર્યાય છે તેને હેતુ શું? તે તો અહેતુક પર્યાય છે. પર્યાય પણ અહેતુક છે. નિર્મળને પર્યાય સ્વતંત્રપણે કારણપણે ગ્રહે છે.
• સમ્યગ્જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ છે. તેને મન કે રાગના અવલંબનની જરૂર નથી. તે નિર્મળીના આશ્રયે થાય છે. તે હવે પાછું પડતું નથી.

આશ્રય = દૃષ્ટિ = જ્ઞાનમાં ગ્રહણ કરવું = ધ્યેય બનાવવું.

223-099-3800
212 2304936
91 223099 3800

- આચાર્યશ્રી પાંચમા આરાના પ્રાણીને પણ કેટલાંક છે કે ભગવાન! તારી પણ કેવી કરુણા છે પ્રભુ!
- પરમાર્થ તો કેવળજ્ઞાનનું કારણ ક્રિયાસમાપ છે અને તેનાથી પણ પરમાર્થ કેવળજ્ઞાનનું કારણ તો દેશનાની યોગ્યતા છે.
- શક્તિરૂપે - સ્વભાવરૂપે - કેવળજ્ઞાન તો છે, પણ એને વર્તમાન પર્યાય સ્વીકારતી નથી તો તરત કેવળજ્ઞાન થાય છે. જે શ્રુતજ્ઞાન સિવાય
* નિશ્ચયને સ્વીકારતી ગ્રહે છે તેના ઉદય થતાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે.
- પંચાસ્તિકાય, દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ આદિ કેવળજ્ઞાનનું કારણ નથી એમ કહ્યું છે.
- કેવળ = એકલું જ્ઞાન. તેને ગ્રહણાદિ ને ઉપયોગરૂપે પરિણમે છે.
- સિદ્ધને વિષે કે નહિ થઈ અનેક પર્યાયને જાણે તો તે ખોટું જ્ઞાન થયું - પણ એમ નહિ. તે પર્યાય છે જ. તેને તે પ્રકારે કેવળજ્ઞાન જાણે છે. આ વ્યવહારની શું વાત? એમ દરિયા ઉછળે છે તેમ આનંદ ગુણ ઉછળે છે.
- કેવળજ્ઞાનરૂપી ચાંદનીની આ રીતે પ્રસિદ્ધિ કર. ભવ તારામાં ભય શું છે - મોટી આવી લેય - એમ એવો પ્રસિદ્ધિમાં તો વાળવું પડશે ને?
- સ્વયમેવ = કોઈના ક્રિયાની અપેક્ષા વગર. કેવળજ્ઞાનની પર્યાય તેના સ્વભાવે સ્વયં થાય છે.
- આ સિદ્ધ ક્રિયા-વાત નહિ, પણ ભગવાન સ્વરૂપ આત્માની પારાયણ છે. જે વાત કહેવાય છે તેની પ્રસિદ્ધિનો પ્રચાર નહિ તો તે સંસારમાં રૂલ જશે. એની પ્રસિદ્ધિની પ્રભાવના કરી દેવ જોઈએ.
- (ભાવાર્થ માંહેઃ) જેનો આદિ નથી તેમ જ અંત નથી, જેનું કોઈ કારણ નથી અને જે અન્ય કોઈ દ્રવ્યમાં નથી એવા જ્ઞાનસ્વભાવને જ ઉપાદેય કરીને, કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના બીજભૂત શ્રુતજ્ઞાન નામના સ્વસંવેદનજ્ઞાને જ્યારે આત્મા પરિણમે છે ત્યારે તેના નિમિત્તે સર્વ ઘાતિકર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે અને તે ક્ષય થવાના સમયે જ આત્મા સ્વયમેવ કેવળજ્ઞાનરૂપે પરિણમવા લાગે છે. તે કેવળજ્ઞાની ભગવાન ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળા જીવોની માફક અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણારૂપ ક્રમથી જાણતા નથી પરંતુ સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને યુગપદ જાણે છે; એ રીતે તેમને કાંઈ પણ પરોક્ષ નથી.
- હવે આચાર્ય 22મી ગાથામાં કહેશે કે કેવળજ્ઞાનને કાંઈ પણ પરોક્ષ નથી.

गाथा - २१ : प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाइये।

(1) 20 वीं गाथा	(A) केवलज्ञानी को सब प्रत्यक्ष है।
(2) 21 वीं गाथा	(B) ज्ञानतत्त्व प्रज्ञापन महाअधिकार
(3) 22 वीं गाथा	(C) ज्ञान अधिकार
(4) ज्ञान अधिकार और सुख अधिकार	(D) केवलज्ञानी को कुछ भी परोक्ष नहीं है
(5) अतीन्द्रिय ज्ञान का निरूपण	(E) शुद्धोपयोग अधिकार की समाप्ति

(2) सच या झूठ बताइये।

1. केवली भगवान समस्त द्रव्य - क्षेत्र - काल - भाव को क्रमपूर्वक प्रत्यक्ष जानते हैं।
2. अवग्रह - ईहा - अवाय और धारणा श्रुतज्ञान के भेद हैं।
3. जिस विधि से सम्यग्ज्ञान प्रगटता है उसी विधि से केवलज्ञान प्रगटता है।
4. द्रव्य अहेतुक (निरपेक्ष) है।
5. पर्याय अहेतुक (निरपेक्ष) है।
6. त्रिकाली द्रव्यस्वभाव का आश्रय लेना अर्थात् उसकी शरण लेना।
7. त्रिकाली द्रव्यस्वभाव का आश्रय लेना अर्थात् उसे ध्यान का ध्येय बनाना।
8. पाँचवे आरे के जीवों में केवलज्ञान प्रगट करने की शक्ति नहीं है।
9. पाँचवे आरे के जीवों में केवलज्ञान प्रगट करने की योग्यता नहीं है।
10. भविष्य की ~~जो~~ पर्यायें जो अब तक उत्पन्न ही नहीं हुई हैं उनका सच्चा ज्ञान वर्तमान में नहीं हो सकता।
11. केवलज्ञान सिर्फ वर्तमान को ही जानता है, भूत या भविष्य को नहीं।

ગાથા ૨૨

(૨૨-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે, અતીન્દ્રિય જ્ઞાનરૂપે પરિણમતા હોવાથી જ, આ ભગવાનને કાંઈ પણ પરોક્ષ નથી એવો અભિપ્રાય કહે છે:-

ગાથા: ન પરોક્ષ કંઈ પણ સર્વતઃ સર્વાક્ષગુણસમૃદ્ધને,
ઇન્દ્રિય-અતીત સદૈવ ને સ્વયમેવ જ્ઞાન થયેલને. ૨૨.

અન્વયાર્થ: જે સદા ઇન્દ્રિયાતીત છે, જે સર્વ તરફથી (-સર્વ આત્મપ્રદેશે) સર્વ ઇન્દ્રિયગુણો વડે સમૃદ્ધ છે અને જે સ્વયમેવ જ્ઞાનરૂપ થયેલા છે, તે કેવળીભગવાનને કાંઈ પણ પરોક્ષ નથી.

ભાવાર્થ: • ૨૧ મી ગાથામાં કહ્યું હતું કે અતીન્દ્રિય જ્ઞાનરૂપે પરિણમતા હોવાથી કેવળીભગવાનને બધું પ્રત્યક્ષ છે. આ ૨૨ મી ગાથામાં કહે છે કે તે કેવળીભગવાનને કાંઈ પણ પરોક્ષ નથી.

• (ભાવાર્થમાંથી:) ઇન્દ્રિયનો ગુણ તો સ્પર્શાદિ એક એક ગુણને જ જાણવાનો છે, જેમ કે ચક્ષુઇન્દ્રિયનો ગુણ રૂપને જ જાણવાનો છે અર્થાત્ રૂપને જ જાણવામાં નિમિત્ત થવાનો છે. વળી ઇન્દ્રિયજ્ઞાન ક્રમિક છે. કેવળીભગવાન તો ઇન્દ્રિયોના નિમિત્ત વિના સમસ્ત આત્મપ્રદેશોથી સ્પર્શાદિ સર્વ વિષયોને જાણે છે, અને જે સમસ્તપણે પોતાનું ને પરનું પ્રકાશક છે એવા લોકોત્તર જ્ઞાનરૂપે (-લૌકિકજ્ઞાનથી ભિન્ન કેવળજ્ઞાનરૂપે) સ્વયમેવ પરિણમ્યા કરે છે; માટે સમસ્ત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને અવગ્રહાદિ ક્રમ વિના જાણતા હોવાથી કેવળીભગવાનને કાંઈ પણ પરોક્ષ નથી.

• પર્યાય થઈ નથી કે જતી રહી છે માટે પરોક્ષ છે એમ નથી. અરે! પોતાની પર્યાય પણ અનંત કાળ પછી જે થશે તેને વર્તમાનમાં જાણે છે. ભવિષ્યની પર્યાયને વર્તમાનવત્ જાણે એવો જ્ઞાનનો સ્વભાવ અચિંત્ય છે.

• વર્તમાનને પ્રત્યક્ષ જાણે અને જે થઈ નથી તેને પરોક્ષ જાણે એમ નથી. એને કાંઈ પણ પરોક્ષ નથી. જેનો અંત નથી એ પર્યાયને પ્રત્યક્ષ જાણે છે. જેની આદિ નથી તેને પણ તે જે રીતે છે તે રીતે જાણે છે.

• એક એક ઇન્દ્રિય તો પોતાના તે તે પ્રદેશોથી જાણતી હતી, પરંતુ આ તો બધા આત્મપ્રદેશોથી જાણે છે. કેવળજ્ઞાનીને ઇન્દ્રિયોનું નિમિત્ત પણ રહ્યું નથી. બધી ઇન્દ્રિયના જ્ઞાનને એક સમયમાં જાણે છે.

• એની પર્યાયનો આવો સ્વભાવ છે, તો એના ગુણ-સ્વભાવની તો શું વાત? આવી અનંત પર્યાયો જેમાં પડી છે એવા ગુણનું શું કહેવું? આવા અનંત ગુણો જેમાં પડ્યા છે એ દ્રવ્યનું શું કહેવું, ભાઈ!

• આવડી પર્યાય પણ જેમાં નથી તે ભગવાનની શ્રદ્ધા થાય ત્યારે સમ્યક્ દર્શન થાય છે. ભગવાન એટલે જ્ઞાયક સ્વભાવ. આરાધના એટલે રાગની દશા. તેમાં રહેવું તે બોધ છે. પોતાના અનંત ગુણસંપદાવાન ભગવાન આત્માના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થતો પરિણતિરૂપ ઉપયોગ અંદર નિર્વિકલ્પ

(22-2)

એનો તેમાં જ્ઞાનની બુદ્ધિ થતાં સમસ્ત વ્યવહારનો ત્યાગ થઈને વિજ્ઞાનની સ્થિતિ થાય છે. આમ તને ગાઢ નિદ્રાની જેવી સ્વપ્નાવસ્થાનો આનંદ (સુખ)ભાવ હોતો નથી, પરંતુ તે છે. પ્રત્યક્ષ છે અને પ્રતીતિ પરોક્ષ જ્ઞાનીને છે.

આનંદ એક ગુણનું અનેક નામરૂપ છે. અનેકને અનેક વડે ગુણો (multiply) તો પણ છેવટે અનંત આવતો નથી, એટલા ગુણો આવતાં છે. આપણને અનંત તેમાં દેખાતો નથી. એ બધાં ગુણ-દોષ-રહિતનું જ્ઞાન ભગવાનને છે.

गाथा-22: प्रश्नोत्तर

(१) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1. हम सब इन्द्रियों के माध्यम से हमारे सर्व आत्मप्रदेशों से जानते हैं।
2. प्रत्येक इन्द्रिय के माध्यम से हम उसके विषय को प्रत्यक्ष जानते हैं।
3. पाँच इन्द्रियों के विषयों को हम सब एक साथ जानते हैं, जैसे कि खाना, देखना, स्पर्श करना, सूँघना और सुनना यह सब एक साथ हो सकता है।
4. केवलज्ञानी आत्मा के असंख्य प्रदेशों से सभी वर्तमान पर्यायों को अपने प्रत्यक्ष और भूत-भविष्य की पर्यायों को परोक्षरूप से जानते हैं।
5. जिनका आदि नहीं है और जिनका अंत नहीं है इन सभी पर्यायों को केवलज्ञान यथावत् जानता है।
6. केवलज्ञान के सच्चे स्वरूप की श्रद्धा वही मोक्षमार्ग की सच्ची श्रद्धा है। 7. संकेत: सर्वांगीणगुणसमृद्ध = सर्व आत्मप्रदेशों (limited)
7. ~~केवलज्ञानी की तरह सम्यग्ज्ञानी को सीमित पदार्थों का प्रत्यक्ष ज्ञान होना~~ सर्व इन्द्रियों के गुणों द्वारा समृद्ध
8. केवलज्ञान में सब कुछ प्रत्यक्ष जानने में आता है ऐसी प्रतीति परोक्ष ज्ञानी (=हम सब) को नहीं हो सकती।
9. अनंत को अनंत से multiply करने पर जो राशि मिलती है इतने गुण सभी आत्मा में हैं।
10. केवलज्ञानी को विश्व के सभी पदार्थों का और सम्यग्ज्ञानी को विश्व के सीमित (limited) पदार्थों का प्रत्यक्ष ज्ञान होता है।

ગાથા ૨૩

(23-1)

ઉત્થાનિકા: હવે આત્માનું જ્ઞાનપ્રમાણપણું અને જ્ઞાનનું સર્વગતપણું પ્રકાશે છે:-

ગાથા:
જીવદ્રવ્ય જ્ઞાનપ્રમાણ ભાખ્યું, જ્ઞાન જ્ઞેયપ્રમાણ છે;
ને જ્ઞેય લોકાલોક, તેથી સર્વગતએ જ્ઞાન છે. ૨૩.

અન્વયાર્થ: આત્મા જ્ઞાનપ્રમાણ છે; જ્ઞાન જ્ઞેયપ્રમાણ કહ્યું છે. જ્ઞેય લોકાલોક છે, તેથી જ્ઞાન સર્વગત (અર્થાત્ સર્વવ્યાપક) છે.

સારાંશ:
- આગળની બે ગાથાઓમાં કહ્યું હતું કે કેવળજ્ઞાની બધા પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ જાણે છે અને હવે કહે છે કે લોકાલોકને પ્રત્યક્ષ જાણતું જ્ઞાન સર્વગત છે, કારણ કે જ્ઞાન જ્ઞેયપ્રમાણ છે અને આત્મા જ્ઞાનપ્રમાણ છે.
- દ્રવ્યની પરિભાષા 'ગુણપર્યયવદ્ દ્રવ્યં' છે. અર્થાત્ દ્રવ્ય ગુણ-પર્યાયવાળું હોય છે. આત્મા એક દ્રવ્ય છે, માટે તે પણ ગુણ અને પર્યાયવાળું જ છે. અહીં જ્ઞાનગુણ અને તેની પૂર્ણ વિકસિત પર્યાય કેવળજ્ઞાન જેટલો જ આત્મા છે; આમ આત્મા જ્ઞાનપ્રમાણ છે - એમ કહેવામાં આવ્યું છે.
- વસ્તુતઃ વાત તો એમ છે કે આત્મા દ્રવ્ય, તેનો જ્ઞાનગુણ અને તેની કેવળજ્ઞાન પર્યાય - એ ત્રણેય ચીજોની અપેક્ષાએ એક સરખા જ છે.
- જેવી રીતે દાહ્યનિષ્ઠ દહન અર્થાત્ ઈંધનને આલંબનારી અગ્નિ ઈંધનના આકાર જેટલી જ હોય છે, તેવી જ રીતે જ્ઞેયનિષ્ઠ અર્થાત્ જ્ઞેયોને જાણતું થકું જ્ઞાન જ્ઞેયપ્રમાણ જ હોય છે.
- જ્ઞાન દ્વારા જે જાણવામાં આવે તેને જ્ઞેય કહે છે. આ જગતમાં છ પ્રકારના અનંત દ્રવ્યો, તે પ્રત્યેક દ્રવ્યના અનંત ગુણો અને પ્રત્યેક ગુણની અનંતાનંત પર્યાયો આદિ જે કાંઈ પણ જગતમાં છે તે બધુંય જ્ઞાનમાં જાણવામાં આવે છે* માટે જ્ઞેય છે; અને તેને જાણવાવાળું જ્ઞાન સર્વગત કહેવાય છે.
- આચાર્ય જયસેન તાત્પર્યવૃત્તિમાં આ ગાથાના ભાવને નીચે મુજબ સ્પષ્ટ કરે છે: નિશ્ચયથી તો આ આત્મા અસંખ્યાતપ્રદેશી દેહપ્રમાણ છે. (સિદ્ધ અવસ્થામાં ચરમ શરીરથી કિંચિત્ ન્યૂન હોય છે) તેથી 'આત્મગત' છે. વ્યવહારથી આત્મા સર્વગત અર્થાત્ લોકાલોકવ્યાપક છે.
- જૈનમતનું ઉપર્યુક્ત લોકાલોકવ્યાપીપણું અન્યમતી વેદાંતીઓ જેવું નથી કે જેઓ આત્માને સર્વથા લોકાલોકવ્યાપક માને છે.
- સંસ્કૃત ભાષામાં ગમનાર્થક ધાતુઓનો અર્થ 'જવું (ચાલવું)' પણ થાય છે અને 'જાણવું' પણ થાય છે. અહીં ગતિનો 'જાણવું' એ અર્થ લઈએ 'જાણ્યા ગયા' - આ વ્યાખ્યા અનુસાર આત્મા સર્વગત છે.
- અહીં એ સમજવું જોઈએ કે આત્મા આકાશમાં 'જઈ રહેતું' નથી, કેવળજ્ઞાની આત્મા સર્વને જાણે છે અને તે અપેક્ષાએ આત્મા સર્વગત છે.

- જ્ઞાન સ્વયંસિદ્ધ છે, માટે સાક્ષાત્ દીવાની માફક, જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક છે. અહીં જ્ઞાન અર્થાત્ વિજ્ઞાનની પ્રકાર વિશેષ પર્યાય સમજવા.
- જેમ રીતે ગણિતમાં અંકો ફેલાય છે, તેમ રીતે જ્ઞાન જ્ઞેયોમાં ફેલાય છે; આમ જ્ઞાન જ્ઞેયોમાં રહેલું હોવાથી જ્ઞેયપ્રમાણ છે - આ વ્યવહાર નયનું કથન છે. અહીં (જ્ઞેયોની) સ્વતંત્રતા નિષેધ કરેલ છે. જેવું ભાવાભાવ પરિણમે છે, તેવું જ વિજ્ઞાન પરિણમે છે - આવો વાસ્તવિક નિમિત્ત - નૈમિત્તિક સંબંધ છે.
- અહીં પર્યાયમાત્ર ફરીને, નિરંતર - ક્ષણિક કહે છે. વિજ્ઞાન પર્યાય ક્ષણિક થાય છે અને ભાવાભાવની પર્યાય પણ ક્ષણિક થાય છે; પરંતુ ત્રિકાળી ભગવાન પોતાની અને પરની પર્યાયને અંતર અર્થાત્ અક્રમથી જાણે છે.
- જ્ઞાન અદ્ભુત જાણે છે માટે સર્વજ્ઞ છે. આ જ ધારને આ રીતે પણ કહી શકાય છે કે આખું જ્ઞાન આત્મજ્ઞાન છે, કારણ કે તે આત્મા દ્વારા જ જાણવામાં આવે છે.
- આત્મા ભાષાને આધારે થાય એમ નિમિત્તથી કહેવાય, બાકી તે આધાર (પરમાર્થનો) આત્માનો છે તેમ જ્ઞાનની પર્યાય થવામાં પરમાર્થે પોતે જ (જ્ઞાનમાં જ) પરિણમે છે.
- જ્ઞાનની પર્યાયમાં પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ પણ હોય છે, બીજું બધું પણ હોય છે.
- અવ્યુત્પન્ન = જ્ઞાન ગુણ એમ ને એમ જ રહે છે, તેમાં ફેરફાર થતો નથી.
- વ્યવહારાચાર્યની ટીકામાં છે કે જેમ આત્મા જ્ઞાનપ્રમાણ છે તેમ અતીન્દ્રિય આનંદપ્રમાણ છે. અતીન્દ્રિય આનંદનો આધાર ભગવાન આત્મા છે.
- અહીં કહ્યું કે આત્મા જ્ઞાનપ્રમાણ છે. પ્રવચનસાર ગાથા ૨૬-૨૭ માં કહ્યું કે જ્ઞાનસ્વભાવનો આત્મા સાથે તદ્રૂપ સંબંધ છે. માટે જો જ્ઞાન પર્યાયને પકડી તો આત્માને પકડ્યો. પરંતુ પ્રવચન-પાઠના રાગમાં તું નહિ અને તારામાં એ નહિ.
- રાગ તે જ્ઞાનની પર્યાયનું જ્ઞેય છે.
- જ્ઞાનમાં અંતરાય થાય તે આત્મામાં જ અંતરાય છે. રાગમાં અંતરાય થાય તે ચિત્તરમાં અંતરાય છે.
- પર્યાયમાત્ર: કોઈ પણ પદાર્થ વસ્તુ પર્યાય- પ્રકાર આવાપણા વિના તો હોતા નથી.
- ભગવાન આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવ છે. તેની જ્ઞાનપર્યાય જ્ઞેયપ્રમાણે થઈ જાય છે. જ્ઞાન જ્ઞેયાકારે થાય છે તે આકાર જ્ઞાનનો છે, જેમ અંક ગણિતના આકારે થાય છે તે આકાર અંકનો છે.
- નિશ્ચયદૃષ્ટિનું કેવળ જ્ઞાન સામાન્યને જાણે છે. નિશ્ચયદૃષ્ટિ જાણતા નથી કે ભાવાભાવના કોઈ પણ રૂપ એમ છે અથવા કોઈ સમયે ફરીને તે જ્ઞાન થાય છે.

गाथा - 23 : प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाइये।

(1) ज्ञान सर्वगत है।	(A) क्योंकि द्रव्य गुणपर्ययवान है।
(2) जीवद्रव्य ज्ञानप्रमाण है।	(B) क्योंकि ज्ञेय लोकालोक प्रमाण है।

(2) जोड़ी मिलाइये।

(1) ज्ञान आत्मगत है।	(A) व्यवहारनय का कथन
(2) ज्ञान सर्वगत है।	(B) निश्चयनय का कथन

(3) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1. सिद्ध अवस्था में जीव की अवगाहना अंतिम शरीर के 2/3 भाग जितनी होती है।
2. प्रत्येक समय लोकालोक परिणमता है और इसी ही तरह केवलज्ञान भी परिणमता है।
3. आत्मा अतीन्द्रिय वीर्यप्रमाण है।
4. ज्ञान की पर्याय को पकड़ने से आत्मा पकड़ में आ सकता है।
5. राग ज्ञान का ज्ञेय है।
6. अनन्त द्रव्य, उसके अनन्त गुण और उनकी अनंतानंत पर्याय ज्ञेय की अपेक्षा अलग अलग हैं।
7. जैसे वेदांत कहता है वैसे आत्मा सर्वव्यापक है।
8. जैसा ज्ञेय होता है वैसा ही ज्ञान होता है - यह सिद्ध करता है कि ज्ञेयाकार तद्अनुरूप ज्ञानाकार का कारण है।
9. ज्ञानाकार और ज्ञेयाकार अत्यंत भिन्न और एक दूसरे से निरपेक्ष हैं।
10. सम्यग्दृष्टि का ज्ञान लोकालोक को जानता है।

ગાથા ૨૪,૨૫

ઉત્થાનિકા: હવે આત્માને જ્ઞાનપ્રમાણ નહિ માનવામાં બે પક્ષ રજૂ કરીને દોષ બતાવે છે:-

ગાથા:

જીવદ્રવ્ય જ્ઞાનપ્રમાણ નહિ — એ માન્યતા છે જેહને,
તેના મતે જીવ જ્ઞાનથી હીન કે અધિક અવશ્ય છે; ૨૪.
જો હીન આત્મા હોય, નવ જાણે અચેતન જ્ઞાન એ,
ને અધિક જ્ઞાનથી હોય તો વણ જ્ઞાન ક્યમ જાણે અરે? ૨૫.

અન્વયાર્થ:
- આ જગતમાં જેના મતમાં આત્મા જ્ઞાનપ્રમાણ નથી, તેના મતમાં તે આત્મા અવશ્ય જ્ઞાનથી હીન અથવા અધિક હોવો જોઈએ.
- જો તે આત્મા જ્ઞાનથી હીન હોય તો જ્ઞાન અચેતન હોવાથી જાણે નહિ, અને જો (આત્મા) જ્ઞાનથી અધિક હોય તો (તે આત્મા) જ્ઞાન વિના કેમ જાણે?

ભાવાર્થ:
- જો આત્મા જ્ઞાનથી હીન હોય તો જ્ઞાન અચેતન થઈ જાય. જેમ અગ્નિની બહાર ઉષ્ણતા હોય તો અગ્નિ બહાર એ ઉષ્ણતા રહી શકે નહિ, તેમ જો આત્માની બહાર જ્ઞાન જતું રહે તો જ્ઞાન રૂપાદિ ગુણોની જેમ આત્માના આશ્રય વિના જાણી શકે નહિ.
- હવે જો એમ કહે કે જ્ઞાનથી આત્મા અધિક છે અર્થાત્ જ્ઞાનના ક્ષેત્રથી બહાર આત્મા છે તો તે આત્મા જ્ઞાન વિના ઘટપટની માફક જાણી શકશે નહિ.
- તેથી એ જ સિદ્ધાંત છે કે આત્માને જ્ઞાનપ્રમાણ સ્વીકારવામાં આવે.
- આત્મા અને જ્ઞાન ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એક જ પ્રમાણ (માપ) વાળા છે, અને સંસારદશામાં સમુદ્ઘાત સિવાયના કોઈ પણ સમયમાં આત્મા દેહપ્રમાણ જ હોય છે.
- બધા દ્રવ્યોના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું ક્ષેત્ર એક જ હોય છે, એક જેવું જ હોય છે, બરાબર જ હોય છે. આત્મા પણ એક દ્રવ્ય છે, તેથી આત્મદ્રવ્ય, તેનો જ્ઞાનગુણ અને તેની કેવળજ્ઞાન પર્યાયનું ક્ષેત્ર પણ એકરૂપ જ છે, સમાન જ છે, બરાબર જ છે.
- આવા જ્ઞાનપ્રમાણ આત્મામાં પર્યાય એકાગ્ર થાય ત્યારે ધર્મ પ્રગટે છે.
- ક્ષેત્ર = પહોળાઈ, વિસ્તાર

गाथा २४, २५ - प्रश्नोत्तर

(१) सच या झूठ बताइये।

1. आत्मा को ज्ञानशरीरी कहना उचित है।
2. यदि आत्मा ज्ञान से हीन हो तो ज्ञान अचेतन हो जायेगा।
3. यदि आत्मा ज्ञान से अधिक हो तो आत्मा जान सकेगा नहि।
4. द्रव्य के आश्रय के बिना गुण हो सकता नहीं।
5. द्रव्य, गुणों और ~~पर्याय का~~ क्षेत्र एक ही होता है।
6. ऐसे ज्ञानप्रमाण आत्मा में एकाग्र होने से धर्म प्रगटता है।

ગાથા ૨૬ (૨૬-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે જ્ઞાનની જેમ આત્માનું પણ સર્વગતપણું ન્યાયસિદ્ધ છે એમ કહે છે:-

ગાથા: છે સર્વગત જિનવર અને સૌ અર્થ જિનવરપ્રાપ્ત છે,
જિન જ્ઞાનમય ને સર્વ અર્થો વિષય જિનના હોઈને. ૨૬.

અન્વયાર્થ: જિનવર સર્વગત છે અને જગતના સર્વ પદાર્થો જિનવરગત (જિનવરમાં પ્રાપ્ત) છે; કારણ કે જિન જ્ઞાનમય છે અને તે સર્વ પદાર્થો જ્ઞાનના વિષય હોવાથી જિનના વિષય કહેવામાં આવ્યા છે.

ભાવાર્થ: પાછળની ગાથામાં યુક્તિ અને આગમથી એ સિદ્ધ કર્યું કે આત્મા જ્ઞાનપ્રમાણ છે અને જ્ઞાન જ્ઞેયપ્રમાણ છે, માટે જ્ઞાન સર્વગત છે. હવે આ ગાથામાં કહે છે કે જ્ઞાનની જેમ આત્મા પણ સર્વગત છે, જિનદેવ પણ સર્વગત છે.

- આચાર્ય જયસેન તાત્પર્યવૃત્તિમાં કહે છે કે જેમ દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત મયૂરને પણ મયૂર કહેવામાં આવે છે, તેમ આત્મામાં ઝળકતા જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત લોકાલોકને પણ લોકાલોક કહેવામાં આવે છે. તેથી આ વ્યવહાર-વચન પણ અનુચિત નથી કે સર્વપદાર્થ આત્મગત છે, જ્ઞાનગત છે; જ્ઞાન સર્વગત છે.
- જેવા જ્ઞેયો છે ~~[illegible]~~ આત્મા તેવાને તેવા જાણે છે, માટે આત્માને જ્ઞેયગત અને જ્ઞેયો આત્મગત કહ્યા છે તેને ઉપચાર કહેવામાં આવે છે. (પરંતુ) પરમાર્થથી તેમનું એકબીજામાં ગમન થતું નથી. આત્મા પરને જાણતો હોવા છતાં પરમાં જતો નથી અને પર-પદાર્થો આત્મામાં આવતા નથી, કારણ કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય સ્વરૂપનિષ્ઠ છે - પોતપોતાના સ્વભાવમાં નિશ્ચલ રહે છે.
- આત્મવસ્તુનો, તેના જ્ઞાનસ્વભાવનો, તેની જ્ઞાનપર્યાયનો અને સંપૂર્ણ જ્ઞેયોનો એવો જ સહજ સ્વભાવ છે કે આત્મા, જ્ઞાન અથવા તેની જ્ઞાનપર્યાય પોતામાં સ્થિત રહીને પણ દૂરસ્થ સર્વ જ્ઞેયોને જાણી લે છે અને દૂરસ્થ જ્ઞેયો પણ સ્વસ્થાન છોડ્યા વગર જ્ઞાનના વિષય બની જાય છે. તેમ નિશ્ચયનયથી આત્મા તેમજ જ્ઞાન આત્મગત છે અને વ્યવહારનયથી સર્વગત છે, તેમજ નિશ્ચયનયથી બધા જ્ઞેયો સ્વગત છે અને વ્યવહાર-નયથી આત્મગત છે. ~~આથી જ~~ આ જ રીતે સર્વજ્ઞ જિનવર સર્વગત છે અને જગતના સર્વ પદાર્થ જિનવરગત છે - એ વ્યવહાર કથન છે.
- જ્ઞાનની જેમ આનંદના ન્યાયથી પણ આત્મા સર્વગત છે કારણ કે આનંદનું ક્ષેત્ર પણ આત્મપ્રમાણ છે. જેમ જ્ઞાનનો આધાર આત્મા છે તેમ અનાકુળતા લક્ષણ આનંદનો આધાર આત્મા છે. જેમ જેટલા [illegible] છે તેટલા [illegible] છે, તેમ જેટલો આનંદ છે તેટલો આત્મા છે.
- મુનિને પ્રચુર આનંદ અને ભગવાનને પૂર્ણ આનંદ હોય છે.
- મૃગલાને મોડી ખબર પડી કે કસ્તૂરી તો મારા પેટમાં જ હતી તેને બાહ્ય

લઈ ગયો. તેમ જ આત્માને માટી ચાદર પડી છે અનાદિ રૂપ ને ગારામાં ભરેલું છે. જેમ ગાય તેમ આત્મા પણ આત્મગુણ છે. આ ગાય ઉપરથી શિખામણ વાત છે, પ્રતિબોધના ગાયની નથી:

- સાધના અર્થે નિમિત્તને લીધે છે માટે ગરુડ પક્ષીને 'નાગપાશ' નિર્દેશ છે.
- ગાય એટલે આત્મા જાણે છે. માટે ગાયને નિર્વાણ થયું તો આત્માને પણ નિર્વાણ થશે. જ્યારે ગાયજુથને નિર્વાણ થશે ત્યારે ગાયજુથના
- ઉદ્ધાર આત્માને પણ નિર્વાણ થશે.
- પ્રશ્ન: આમાં ગાય શું?

ઉત્તર: ગાય ગાયમાં આત્મા ગાય જેવું હોય તેવી વાત આવે છે. ઉપર જણાવેલ જે આત્મા એવો જ જાણે છે જે ગાય પરત્વે. આવા આત્મામાં અનેક છે તો તેને ઉપર કર્યો.

- સાધના આત્મા અને નિમિત્તમાં ગાય જ ગાય-ગોકુળ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ જ પણ હોય છે, તે બધું અધ્યાત્મવ્યવહારના વિષયમાં આવે છે.

गाथा २६ – प्रश्नोत्तर

१. जोड़ी मिलाईये:

1	आत्मा सर्वगत है।	A	निश्चय
2	ज्ञेय आत्मगत है।	B	निश्चय
3	जिनवर सर्वगत है।	C	निश्चय
4	ज्ञेय जिनवरगत है।	D	निश्चय
5	ज्ञान आत्मगत है।	E	व्यवहार
6	ज्ञेय स्वरूपनिष्ट है।	F	व्यवहार
7	जिनवर ज्ञानमय है।	G	व्यवहार
8	आत्मा आनंदप्रमाण है।	H	व्यवहार
9	दर्पण के मयुर को मयुर कहना।	I	व्यवहार

२. नीचे लिखे वाक्य "सच" है या "जूठ" है?

1.	दूरस्थ पदार्थों को जानने के लिये ज्ञान को उनके पास जानना पड़ता है।	सच है	जूठ है
2.	ज्ञेयों को ज्ञान के भीतर आना पड़ता है।	सच है	जूठ है
3.	ज्ञेयाकारों के अवलंबन से आत्मा में ज्ञानाकर होते हैं।	सच है	जूठ है
4.	जितना आनंद है उतना आत्मा है।	सच है	जूठ है
5.	भगवान को पूरण और मुनिराज को प्रचुर आनंद होता है।	सच है	जूठ है
6.	भगवान लोकालोक को असदभूत व्यवहारनय से जानते हैं।	सच है	जूठ है

ગાથા ૨૭

(૨૭-૧)

<u>ઉત્થાનિકા</u>: હવે આત્મા અને જ્ઞાનનું એકત્વ-અન્યત્વ વિચારે છે :-

<u>ગાથા</u>:
છે જ્ઞાન આત્મા જિનમતે; આત્મા વિના નહિ જ્ઞાન છે,
તે કારણે છે જ્ઞાન જીવ, જીવ જ્ઞાન છે વા અન્ય છે. ૨૭.

<u>અન્વયાર્થ</u>: જ્ઞાન આત્મા છે એમ જિનદેવનો મત છે. આત્મા વિના (અન્ય કોઈ દ્રવ્યમાં) જ્ઞાન હોતું નથી તેથી જ્ઞાન આત્મા છે; અને આત્મા તો (જ્ઞાનગુણ દ્વારા) જ્ઞાન છે અથવા (સુખાદિ અન્ય ગુણ દ્વારા) અન્ય છે.

<u>સારાંશ</u>:
- આ ગાથામાં આત્મા અને જ્ઞાનનું કથંચિત્ એકત્વ અને કથંચિત્ અન્યત્વ સિદ્ધ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે આત્મા જ્ઞાનરૂપ તો છે પરંતુ આત્મા જ્ઞાનરૂપ જ નથી, સુખરૂપ પણ છે, વીર્યરૂપ પણ છે, દર્શનરૂપ પણ છે, અસ્તિત્વરૂપ પણ છે, અનંત ગુણરૂપ છે. આમ આત્મા અને જ્ઞાન અન્ય-અન્ય પણ છે અને અનન્ય પણ છે.
- જયસેન આચાર્યે તાત્પર્યવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે આત્મા વ્યાપક છે અને જ્ઞાન વ્યાપ્ય છે, તેથી જ્ઞાન આત્મા છે, પરંતુ આત્મા જ્ઞાન પણ છે અને અન્ય પણ છે. કહ્યું પણ છે કે - 'વ્યાપક તદ્ તથા અતદ્ બંનેમાં રહે છે અને વ્યાપ્ય માત્ર તદ્માં જ રહે છે.'
- ગુણ અને ગુણીનો અભિન્ન પ્રદેશરૂપ સંબંધ છે. તે જ તાદાત્મ્ય સંબંધ છે.
- → આત્મા અનંત ગુણોને ધારણ કરનાર છે. જ્ઞાન દ્વારા આત્મા જ્ઞાન કહેવાય છે, પ્રભુત્વ ધર્મ દ્વારા આત્મા પરમેશ્વર કહેવાય છે, વિભુત્વ ધર્મ દ્વારા આત્મા વિભુ છે, આદિ.
- આ ગાથામાં નીચેના બોલ આવે છે :-

૧. આ આત્મા જ્ઞાન વિના અસ્તિત્વ ધારણ કરતો નથી. આ આત્માનું જ્ઞાન અન્ય આત્માઓ તથા જડ પદાર્થો સાથે સંબંધ રાખતું નથી, પરંતુ આત્મા સાથે સંબંધ રાખે છે. જ્ઞાન આત્મા વિના રહેતું નથી, માટે જ્ઞાન જ આત્મા છે.

૨. આત્મા અનંત ગુણોને ધારણ કરનાર છે...... (જુઓ ઉપર)....

૩. એકાંતે જ્ઞાનને જ સર્વથા આત્મા માનવાથી ત્રણ દોષ આવે છે :-

(અ) 'જ્ઞાન જ આત્મા છે' એમ એકાંત કરવામાં આવે તો જ્ઞાનગુણ (પોતે જ ~~દ્રવ્ય~~ આત્મા) દ્રવ્ય થઈ જવાથી જ્ઞાનગુણનું અસ્તિત્વ જ નહીં રહે.

(બ) (જ્ઞાન) ગુણ, ગુણી (આત્મા) થવાથી (જ્ઞાન) ગુણનો અભાવ થાય છે. તેથી આત્મામાં જ્ઞાન રહ્યું નહિ; માટે આત્માને અચેતનપણું આવી જશે.

(ક) (વિશેષગુણનો અભાવ થતાં દ્રવ્યનો અભાવ થશે). વિશેષગુણ (જ્ઞાન)નો અભાવ થવાથી આત્માનો અભાવ થઈ જશે.

(29-2)

૪. આત્મા સ્વયં જ્ઞાન જ છે- એમ માનવામાં આવશે તો ગુણ, ગુણી ઐક્ય થશે અને જ્ઞાનને દ્રવ્યનો આધાર નહીં રહેવાથી નિરાશ્રયપણાને કારણે, જ્ઞાનનો અભાવ થશે.

૫. જો, આત્મા એકાંતે જ્ઞાનરૂપ હોય તો શેષ ગુણો અર્થાત્ દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, સુખ આદિનો અભાવ થાય છે.

૬. શેષ ગુણોનો અભાવ થતાં, તેનાથી અવિનાભાવી આત્માનો નાશ થાય છે. જ્યાં સુખ-વીર્યાદિ શેષ ગુણ ન હોય ત્યાં આત્મા પણ ન હોય.

- જ્ઞાન ગુણ અને આત્મા ગુણી - એ બન્નેનું ક્ષેત્ર એક જ છે.
- ગુણ અને ગુણીમાં અભેદ છે, માટે જ્ઞાન અને આત્મા એક છે એમાં ફેર ન થઈ, તો તે પરમાં અભિમાન માનશો = જ્ઞાન એ જ હું છું એમ જાણે પોતાનું અભિમાન માન્યું તો તે તેમાં એકતા થઈ શકશે.
- નૈયાયિક - વૈશેષિક વસ્તુ શું છે તે કહે છે. એમને એમ માની વિચાર કરે નહિ.
- જ્ઞાન આત્માનો સ્વભાવ છે. એ જ્ઞાન અને આત્મા એકરૂપ છે - જેમ અગ્નિ અને ઉષ્ણતા એકરૂપ છે. માટે જ્ઞાનસ્વભાવમાં એકત્વ થયું તે આત્મામાં જ એકત્વ થયું છે.
- ગુણને દ્રવ્યનો આધાર હોય છે. દ્રવ્યના આધાર વગર ગુણો રહી શકતા નથી.
- પર્યાય = ભેદ = ગુણો. આત્માના શેષ પર્યાય = સુખાદિ ગુણો
- એક એક ગુણમાં અનંત ગુણનું રૂપ છે, તેથી અનંત નયો લાગુ પડે છે.
- આત્માના શેષ પર્યાયો (ગુણો)નો નાશ થતાં તેમાં વર્તતા અનંત નયોનો પણ નાશ થશે - આ વાત આગળ પહેલા વાર નીકળી.
- ગુણ વિશેષ છે, દ્રવ્ય સામાન્ય છે. વિશેષનો અભાવ થતાં સામાન્યનો પણ અભાવ થાય છે. એમ જ્ઞાનગુણનો અભાવ થતાં આત્માનો પણ અભાવ થઈ જશે.
- પહેલાં નૈયાયિક વિશેષ સહિત નિષેધ થાય, પછી નિર્વિકલ્પમાં સ્વસંવેદન જ્ઞાનમાં સર્વથા નિષેધ થાય છે. સ્વસંવેદન જ્ઞાનમાં રાગનું અવલંબન નથી. આત્મા આત્માના સ્વભાવથી અનુભવમાં આવે છે. અતીન્દ્રિયજ્ઞાન ઈન્દ્રિય બોધમાં આવે છે કે સ્વભાવથી અનુભવમાં આવે છે? વિકલ્પથી નિષેધ કરીને નિર્વિકલ્પના અનુભવમાં આવતા થશે એમ નથી.
- આત્મામાં એક નહિ, પણ અપાર અનંત આત્માના પ્રદેશો અનંત અને તેનાથી અનંત ગુણો આત્મામાં છે. તેથી એક પણ ગુણનો અભાવ માનીએ તો આત્માનો અભાવ થઈ જશે.

गाथा २७ – प्रश्नोत्तर

१.a जोड़ी मिलाईये:

1	आत्मा ज्ञानरूप है।	A	सम्यक एकांत
2	आत्मा सर्वथा ज्ञानरूप ही है।	B	मिथ्या एकांत

१.b जोड़ी मिलाईये:

3	आत्मा	C	विशेष
4	ज्ञान, सुख, वीर्य आदि	D	सामान्य

२. नीचे लिखे वाक्य "सच" है या "जूठ" है?

1.	आत्मा और ज्ञान अनन्य है।	सच है	जूठ है
2.	आत्मा और ज्ञान अन्य-अन्य है।	सच है	जूठ है
3.	आत्मा और ज्ञान के प्रदेश भिन्न-भिन्न हैं।	सच है	जूठ है
4.	गुणों को द्रव्य का आधार होता है।	सच है	जूठ है
5.	एक द्रव्य को दुसरे द्रव्य का आधार होता है।	सच है	जूठ है
6.	ज्ञान स्वभाव में एकत्व होना वही आत्मा में एकत्व होना है।	सच है	जूठ है
7.	विशेषों के नाश होने पर भी सामान्य का नाश नहीं होता।	सच है	जूठ है
8.	एक द्रव्य के अनंतानंत गुणों में से सिर्फ एक गुण का अभाव होने पर द्रव्य को कुछ भी नहीं होता।	सच है	जूठ है
9.	निर्विकल्पता में निर्णय की यथार्थता नहीं होती।	सच है	जूठ है
10.	अलिंग्रहण के छठवे बोल के अनुसार आत्मा स्वभाव से अर्थात् स्वसंवेदन ज्ञान से जानने में आता है।	सच है	जूठ है
11.	विभुत्व गुण का स्वामी होने से आत्मा परमेश्वर है।	सच है	जूठ है

ગાથા ૨૮

(૨૮-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે જ્ઞાન અને જ્ઞેયના પરસ્પર ગમનનો રદ કરે છે (અર્થાત્ જ્ઞાન અને જ્ઞેયો અન્યોન્યમાં પ્રવેશતાં નથી એમ કહે છે):—

ગાથા: છે 'જ્ઞાની' જ્ઞાનસ્વભાવ, અર્થો જ્ઞેયરૂપ છે 'જ્ઞાની'ના,
જ્યમ રૂપ છે નેત્રો તણાં, નહિ વર્તતા અન્યોન્યમાં. ૨૮.

અન્વયાર્થ:– આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવ છે અને પદાર્થો આત્માના જ્ઞેયસ્વરૂપ છે, જેમ રૂપ (-રૂપી પદાર્થો) નેત્રોનાં જ્ઞેય છે તેમ. તેઓ અન્યોન્યમાં વર્તતા નથી.

સારાંશ:– જોકે જ્ઞાન જ્ઞેયોમાં પ્રવેશ કરતું નથી અને જ્ઞેયો પણ જ્ઞાનમાં આવતાં નથી, તોપણ જ્ઞાન જ્ઞેયોને જાણે છે. જેમ રૂપી પદાર્થો નેત્રોના જ્ઞેય છે, તેમ બધા પદાર્થો જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માના જ્ઞેય છે; તેમ છતાં જ્ઞાન અને જ્ઞેય અન્યોન્યમાં પ્રવેશ કરતાં નથી.

- વસ્તુતઃ જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ બે ભિન્ન દ્રવ્યો પરસ્પર ભિન્ન છે, પ્રત્યેકના જુદા જુદા લક્ષણ છે; આથી તેઓ અન્યોન્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં નથી; તોપણ આત્મા અને પર-પદાર્થોનો, પરસ્પર જ્ઞાયક-જ્ઞેય સંબંધ હોવાથી નેત્ર અને રૂપી પદાર્થોની માફક, પ્રવૃત્તિ ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ આંખ રૂપી પદાર્થોની પાસે ગયા વગર તેને જાણે-દેખે છે, તેમ આ આત્મા પણ જ્ઞેય પદાર્થોની પાસે ગયા વગર તેમને જાણે-દેખે છે.
- આચાર્ય જયસેન તાત્પર્યવૃત્તિમાં કહે છે કે ત્રણ લોકમાં સ્થિત ત્રણ કાળ સંબંધિત સમસ્ત પર્યાયો સહિત પરિણમિત બધા પદાર્થો, જ્ઞાનની સાથે પરસ્પર પ્રદેશોનો સંબંધ નહીં હોવા છતાં પણ પોતાના આકારોને સમર્પિત કરવાને સમર્થ છે અને કેવળજ્ઞાન પણ તેમના આકારોને ગ્રહણ કરવામાં પ્રત્યક્ષ સમર્થ છે.
- જેમ નેત્ર આંખમાં રૂપી પદાર્થોને જાણે છે, તેમ જ આત્મા પણ પ્રમાણ અને નયોથી પદાર્થોને યથાર્થ જાણીને પ્રતીતિ કરે છે.
- જે પોતાના આત્માને જાણતો નથી તેને પુણ્ય-પાપ આદિ તત્ત્વોનું પણ જ્ઞાન નથી. આ સમજવા રીતે ઉદાહરણ આપેલ તેમાં ગાથા. જ્ઞેયોનાં, જ્ઞાનનું પરિણમન થતું હોવા છતાં તેઓ એક બીજામાં એકમેક જણાઈ આવાની યોગ્યતા રાખે છે અને જ્ઞાન પણ એક બીજામાં તેમને એકમેક જાણવાની યોગ્યતા રાખે છે.
- અતીન્દ્રિય જ્ઞાનાદિ આત્મા છોડી જતી નથી. જ્ઞેયોને જાણવાથી જ્ઞાનમાં કોઈ પણ વિકૃતિ પેદા થતી નથી તથા જ્ઞેયો પર પણ કોઈ પ્રભાવ પડતો નથી. નિશ્ચયનયથી ન તો જ્ઞાન જ્ઞેયોમાં પ્રવેશ કરે છે અને ન તો જ્ઞેયો જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરે છે, આ કારણે તેઓ એક-બીજાથી પ્રભાવિત થતા નથી.
- અહીં જ્ઞાન એટલે જાણનસ્વભાવ. શાસ્ત્રજ્ઞાનની વાત અહીં નથી

- જ્ઞાન પોતાના સ્થાનમાં રહીને અનંત જ્ઞેયોને જાણે અને જ્ઞેયો જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરે નહિ. જ્ઞાનમાં અગ્નિનું જ્ઞાન થાય પણ અગ્નિ જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરે નહિ.
- જ્ઞેયો = રાગાદિ, પરપદાર્થો
- રાગ જ્ઞાનમાં જણાવામાં આવે છે પણ જ્ઞાન રાગરૂપ થતું નથી. રાગનો જડ અચેતન છે, તે આત્માનો સ્વભાવ-આત્માનું સ્વરૂપ-નથી.
- સ્વપરપ્રકાશક = નિજ પદાર્થનું નિરૂપણ અથવા નિજ પદાર્થમાં વ્યાપવું નહિ
- લોકોને એમ લાગે છે કે જ્ઞેય પદાર્થો જાણે જ્ઞાનમાં આવી ગયા. પણ આટલી રૂપાળી નાર તો ૩૭ ફેરના ૩૭ આના તે દૃષ્ટાંત અને જ્ઞાન જ્ઞેયને જાણે છતાં જ્ઞેય જ્ઞાનમાં આવે નહિ તથા જ્ઞાન જ્ઞેયમાં જાય નહિ એ સિદ્ધાંત છે.
- જ્ઞેય મલિન છે તો જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબ થાય એમ કહેવાય, પરંતુ તે પ્રતિબિંબ જ્ઞાનની અવસ્થા છે, જ્ઞેયની નહિ. એ તસવીર જ્ઞેયની નહિ પણ જ્ઞાનની છે. આ વાત બહુ ઊંડી છે. રાગની તસવીર દેખાય છે. તેનો અનુભવ થાય છે તે પોતાનો છે, પણ રાગ પોતાનો નથી. જેને આવું જ્ઞાન નથી તે રાગને પોતાનો માને છે.
- જ્ઞાન ગ્રહણ કરે છે અને જ્ઞેયો જ્ઞાપન કરે છે.

गाथा - २५ : प्रश्नोत्तर (२८-३) 70

(1) जोड़ी मिलाइये।

(अ)

1. ज्ञान	A. नेत्र
2. ज्ञेय	B. अग्नि

(ब)

3. ज्ञान	C. बिंब
4. ज्ञेय	D. प्रतिबिंब

(क)

5. ज्ञान	E. समर्पण
6. ज्ञेय	F. ग्रहण

(2) सच या झूठ बताइये।

1. ज्ञान और ज्ञेय परस्पर में गमन करते हैं।
2. जैसे ज्ञेयों का परिणमन क्रमसर होता है वैसे ही उनके वे क्रम-क्रम से ही जानने में आ सके ऐसा गुण है।
3. ज्ञेयों को जानने के कारण ज्ञान में विकृति पैदा होती है।
4. ज्ञेयों का प्रभाव ज्ञान पर पड़ता है।
5. ज्ञान में होते आकार ज्ञेयों के आकारों से पूर्णतः स्वतंत्र हैं।
6. यहाँ ज्ञान अर्थात् शास्त्रज्ञान की बात है।
7. राग ज्ञान का ज्ञेय है।
8. हम प्रमाण और नय से पदार्थों को जानते हैं।
9. ज्ञेयों को जानने के लिये ज्ञान को ज्ञेयों में प्रवेश करना पड़ता है।
10. ज्ञेयों को जानने के लिये ज्ञेयों को ज्ञान में प्रवेश करना पड़ता है।

ઉત્થાનિકા: હવે આત્મા પદાર્થોમાં નહિ જતો હોવા છતાં અનાદિ (જે શક્તિવૈચિત્ર્યથી) તેને પદાર્થોમાં વર્તવું સિદ્ધ થાય છે તે શક્તિવૈચિત્ર્યને પ્રકાશે (-દર્શાવે) છે :-

ગાથા: જ્ઞેયે પ્રવિષ્ટ ન, અણપ્રવિષ્ટ ન, જાણતો જગ સર્વને
નિત્યે અતીન્દ્રિય આતમા, જ્યમ નેત્ર જાણે રૂપને. ૨૯.

અન્વયાર્થ: જેમ ચક્ષુ રૂપને (જ્ઞેયોમાં અપ્રવિષ્ટ રહીને તેમ જ અપ્રવિષ્ટ નહિ રહીને જાણે-દેખે છે) તેમ આત્મા ઇન્દ્રિયાતીત થયો થકો અશેષ જગતને (-સમસ્ત લોકાલોકને) જ્ઞેયોમાં અપ્રવિષ્ટ રહીને તેમ જ અપ્રવિષ્ટ નહિ રહીને નિરંતર જાણે-દેખે છે.

ટીકાર્થ: (ભાવાર્થ નીચે) જેમ ચક્ષુ પોતાના પ્રદેશો વડે રૂપી પદાર્થોને સ્પર્શતી નહિ હોવાથી નિશ્ચયથી તો તે જ્ઞેયોમાં અપ્રવિષ્ટ છે, તોપણ તે રૂપી પદાર્થોને જાણતી-દેખતી હોવાથી વ્યવહારથી 'ચક્ષુ તે રૂપી પદાર્થોમાં પેઠી છે' એમ કહેવાય છે. એવી રીતે આત્મા ઇન્દ્રિયાતીત આત્મા પોતાના પ્રદેશો વડે જ્ઞેય પદાર્થોને સ્પર્શતો નહિ હોવાથી નિશ્ચયથી તો તે જ્ઞેયોમાં અપ્રવિષ્ટ છે, તોપણ જ્ઞાયક શક્તિની કોઈ પરમ અદ્ભુત વિચિત્રતાને લીધે (નિશ્ચયથી દૂર રહ્યા રહ્યા પણ) તે સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને જાણતો-દેખતો હોવાથી વ્યવહારથી 'આત્મા સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયોમાં પેઠો જાય છે' એમ કહેવાય છે. આ રીતે વ્યવહારથી જ્ઞેય પદાર્થોમાં આત્માનો પ્રવેશ સિદ્ધ થાય છે.

- પ્રાપ્યકારિતા = જ્ઞેય વિષયોને સ્પર્શીને જ કાર્ય કરી શકવું-જાણી શકવું તે. ઇન્દ્રિયાતીત પ્રાપ્ત આત્માને અતીન્દ્રિયપણાને કારણે આ લાગુ પડતું નથી.
- આ રીતે જ્ઞેયો આત્મામાં વ્યવહારથી પ્રવિષ્ટ અને નિશ્ચયથી અપ્રવિષ્ટ છે.
- જ્ઞાન અને જ્ઞેયોનો અતિનિકટ સંબંધ છે અર્થાત્ જ્ઞેય જણાયા વિના રહેતા નથી અને જ્ઞાન જાણ્યા વિના રહેતું નથી.
- જ્ઞાન જ્ઞેયની પાસે જાય ત્યારે જાણે-એવો જ્ઞાનનો સ્વભાવ નથી, અને જ્ઞાન જ્ઞેયને પ્રાપ્ત કરીને જાણે-એવો પણ જ્ઞાનનો સ્વભાવ નથી. જ્ઞાન ઇન્દ્રિયાતીત થઈને જાણે છે. લોકાલોકના જેટલા પણ પદાર્થો છે, તે કોઈને જ્ઞાન સ્પર્શતું નથી, તે સમસ્ત પદાર્થોમાં પ્રવિષ્ટ થયા વિના જ જ્ઞાન જાણે-એવો તેનો સહજ સ્વભાવ છે. આ નિશ્ચય છે.
- આત્મા સ્વ-પર પ્રકાશક શક્તિથી વિચિત્ર છે. આત્મા સિવાય અન્ય કોઈ દ્રવ્યમાં સ્વપરપ્રકાશકશક્તિ હોતી નથી. જ્ઞાન સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને જાણે. જેમ દૂધથી જ ઉભરાઈને ફીણો થઈ નીકળે છે. એમ લાગે છે કે ફીણો વધે છે અને મોટું મોટું છે. દૂધમાંથી ઉભરાઈને આવેલ ફીણ પણ જ્ઞેય જાણવામાં આવી રહ્યું નથી, બધું જ્ઞાનમાં ઓગળી ગયું છે. સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને જાણતો-દેખતો હોવાથી વ્યવહારથી કહેવામાં આવે

છે કે આત્માનો પરદ્રવ્ય અને તેની પર્યાયોમાં પ્રવેશ થઈ જાય છે.
આમ વ્યવહારથી જ્ઞેય પદાર્થોમાં આત્માનો પ્રવેશ સિદ્ધ થાય છે.

- પ્રશ્ન: (૧) જો જ્ઞાન જ્ઞેયોમાં પ્રવેશ જ કરતું નથી તો પછી જ્ઞાનને જ્ઞેયગત થઈ જાને કહેવામાં આવે છે? (૨) જો જ્ઞેયો જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરતાં નથી તો પછી જ્ઞેયોને જ્ઞાનગત અથવા આત્મગત થઈ જાને કહેવામાં આવે છે? (૩) જો બન્ને એક બીજામાં પ્રવેશ કરતાં છે તો પછી તે બન્ને એક બીજાથી અપ્રભાવિત થઈ જાને રહી જાય છે?
ઉત્તર: નિશ્ચયનયથી ન જ્ઞાન જ્ઞેય પદાર્થોમાં પ્રવેશ કરે છે અને ન જ્ઞેય પદાર્થ જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરે છે, તેથી તેઓ એક બીજાથી પ્રભાવિત થતા નથી. તેમ છતાં, જ્ઞાન જ્ઞેયપદાર્થોને જાણે છે, તે અપેક્ષાએ જ્ઞાન જ્ઞેયોમાં પ્રવેશ ગયું -એમ વ્યવહારનયથી કહેવામાં આવે છે અને એ જ અપેક્ષાએ આત્મા નિજ જ્ઞાન જ્ઞેયગત છે. વળી જ્ઞેયો જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે-એ અપેક્ષાએ જ્ઞેય જ્ઞાનમાં આવી ગયા અને જ્ઞેયો જ્ઞાનગત અથવા આત્મગત છે એમ વ્યવહારનયથી કહેવામાં આવે છે.
- દરવાજાનો રાજા આવે છે બહાર, પરંતુ નેત્રનું જ્ઞાન તેમાં પ્રવેશ કર્યા બિના પોતામાં રહીને તેને જાણે છે; ત્યારે રાજાનો આકાર જ્ઞાનમાં આવી ગયો એમ વ્યવહારથી કહેવાય છે. જ્ઞાન રાજાના દેહમાં ગયું નથી - તેમાં પ્રવેશ કર્યા બિના જાણે છે, પરંતુ જ્ઞેયાકાર જ્ઞાન થયું એ અપેક્ષાએ રાજા જાણે જ્ઞાનમાં પેઠો હોય - ~~રાજાનો~~ જ્ઞાનમાં પ્રવેશ થયો એમ વ્યવહારથી કહેવામાં આવે છે.
- રામજીભાઈ: આ બધું જાણીને શું કામ છે?
પૂ. ગુરુદેવ: રાગને જાણતાં પણ તેમાં પ્રવેશ ન કરવો.
- 'જોઈ વિજ્ઞાન ના: નિર્ણ:-----' શરીર, વાણી, મનથી તો હું ભિન્ન છું, પણ અંદર જે રાગ થાય છે તેનાથી પણ હું ભિન્ન છું. રાગ મારો નથી પણ રાગનું જે જ્ઞાન થાય છે તે હું છું.
- શક્તિ વૈચિત્ર્ય = જ્ઞાનની સ્વપરપ્રકાશક શક્તિ.
- જ્ઞાનની એવી તાકાત છે કે આખા લોકાલોકને જાણી લે છે. એવા અનંત લોકાલોક હોય તો તેને પણ જાણે.
- અહીં પાસે આત્માના જે અસંખ્ય પ્રદેશ છે તેનાથી જાણે છે.
- પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશ ક્ષેત્રમાં રહીને અનંતને જાણે એવું કોઈ અચિંત્ય સામર્થ્ય જ્ઞાનનું છે.
- પ્રવચનસાર ગાથા __ : 'લોકાલોકના આકારો જુદા જુદા હોય....'

(१) जोड़ी मिलाइये ।

1. ज्ञान ज्ञेयोंमें प्रवेश किये बिना इन्हें जान लेता है।	A. व्यवहार
2. ज्ञान ज्ञेयोंमें प्रवेश करके इनको जान लेता है।	B. व्यवहार
3. नेत्र रूपी पदार्थोंमें प्रवेश किये बिना इन्हें देखता है।	C. निश्चय
4. नेत्र रूपी पदार्थोंमें प्रवेश करके इनको देखता है।	D. निश्चय

(२) प्रश्न एक - उत्तर अनेक: Please select one correct answer :

1. दयादानादिक राग	(A) हेय ; (B) ज्ञेय ; (C) उपादेय
2. रागको जानने वाला ज्ञान	(A) हेय ; (B) ज्ञेय ; (C) उपादेय
3. लोकालोकको जाननेका स्वभाव-सामर्थ्य किसको है?	(A) मिथ्यादृष्टिको ; (B) साधकको (C) अरिहंत-सिद्धको; (D) भव्यको (E) अभव्यको. (F) इन सबको

(३) 'सच' या 'झूठ' बताइये ।

1. ज्ञानस्वभावमें अनंत लोकालोकोंको जानने का सामर्थ्य है।
2. नेत्र रूपी पदार्थको देखता है, अरूपी पदार्थको जानता है।
3. 'प्राप्यकारिता' इन्द्रिय ज्ञेयोंको स्पर्श करके ही कार्य कर सकना - जान सकना।
4. 'प्राप्यकारिता' केवलीको लागू नहीं होती परन्तु छद्मस्थको लागू होती है।
5. छद्मस्थ आत्मा अपने सर्व प्रदेशोंसे रूपी पदार्थोंको देखता है।
6. ज्ञानमें इसलका प्रतिबिंब (= ज्ञेयाकार) वास्तवमें ज्ञानाकार ही है।
7. जैसा ज्ञेय वैसा ज्ञान, इसलिये ज्ञान का कारण ज्ञेय।
8. यह सब जानने का तात्पर्य वीतरागता की प्राप्ति ही है।
9. रागको जानना मगर उसमें प्रवेश न करना।
10. शक्तिवैचित्र्य = ज्ञानकी स्वपरप्रकाशक शक्ति

ગાથા ૩૦

(૩૦-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે, આ રીતે (નીચે પ્રમાણે) જ્ઞાન પદાર્થોમાં વર્તે છે એમ (દ્રષ્ટાંત દ્વારા) સ્પષ્ટ કરે છે :—

ગાથા: જેમ દૂધમાં સ્થિત ઇન્દ્રનીલમણિ સ્વકીય પ્રભા વડે
દૂધને વિષે વ્યાપી રહે, તેમ જ્ઞાન પણ અર્થોમાં વિષે. ૩૦.

અન્વયાર્થ:- જેમ આ જગતને વિષે દૂધમાં રહેલું ઇન્દ્રનીલ રત્ન પોતાની પ્રભા વડે તે દૂધમાં વ્યાપીને વર્તે છે, તેમ જ્ઞાન (અર્થાત્ જ્ઞાતૃદ્રવ્ય) પદાર્થોમાં વ્યાપીને વર્તે છે.

ટીકાર્થ: (ભાવાર્થ સહિત) જેમ દૂધથી ભરેલા વાસણમાં રહેલું ઇન્દ્રનીલ રત્ન (નીલમ) સઘળા દૂધને પોતાની પ્રભા વડે નીલવર્ણ કરે છે તેથી વ્યવહારે રત્નની પ્રભા અને રત્ન સમસ્ત દૂધમાં વ્યાપેલાં કહેવાય છે, તેમ જ્ઞેયોથી ભરેલા વિશ્વમાં રહેલો આત્મા સમસ્ત જ્ઞેયોને ([illegible]) પોતાની જ્ઞાનપ્રભા વડે પ્રકાશિત કરે છે અર્થાત્ જાણે છે તેથી વ્યવહારે આત્માનું જ્ઞાન અને આત્મા સર્વવ્યાપક કહેવાય છે (જો કે નિશ્ચયથી તો તેઓ પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં જ રહેલાં છે, જ્ઞેયોમાં પેઠાં નથી).

- આગળની ગાથામાં કહેલો સિદ્ધાંત તે હવે અહીં સયુક્તિ સિદ્ધ કરે છે.
- જેમ ભાજનમાં ઇન્દ્રનીલ રત્નને દૂધમાં નાખતાં તે રત્ન પોતાની આભા વડે દૂધની સફેદાઈને ઢાંકીને દૂધને નીલા રંગનું દેખાડે છે, તેમ કેવળીભગવાનના જ્ઞાનની શક્તિ જ્ઞેયોને જ્ઞાનાકાર કરતી થકી દીપાયમાન થાય છે.
- જ્ઞાન પદાર્થોના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જાણે છે, તેથી જ્ઞાન પદાર્થોમાં વ્યાપક થાય છે — એવો ઉપચાર કરવામાં આવે છે.
- ભગવાન કેવળી આત્મા, જ્ઞાનથી અભિન્ન હોવાને કારણે કર્તાકરણ વડે આત્મપણાને પામતા થકા અને જ્ઞાન સાધનના ભેદ દ્વારા કારણભૂત પદાર્થોના કાર્યભૂત સમસ્ત જ્ઞેયાકારોમાં વ્યાપીને વર્તે છે. જ્ઞેયોથી ભરેલા વિશ્વમાં રહેલો આત્મા, સમસ્ત ભાવિભાવિને પોતાની જ્ઞાનપ્રભા દ્વારા પ્રકાશિત કરે છે અર્થાત્ જાણે છે; તેથી વ્યવહારથી આત્માનું જ્ઞાન અને આત્મા સર્વવ્યાપી કહેવાય છે; જો કે નિશ્ચયથી તો આત્મા અને જ્ઞાન પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં જ રહે છે, જ્ઞેયોમાં પ્રવેશતાં નથી.
- અહીં આત્માને કર્તા અને જ્ઞાનને કરણરૂપે પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યાં છે તથા આત્મા અને જ્ઞાન — બંનેને પદાર્થોમાં વ્યાપક કહેવામાં આવ્યાં છે કારણ કે તેઓ અભિન્ન મનાય છે. કર્તાની અપેક્ષાએ આત્માને અને કરણની અપેક્ષાએ જ્ઞાનને અભિન્ન કહેવામાં આવ્યાં છે.
- જ્ઞેયપદાર્થો નિમિત્ત કારણ છે અને (જ્ઞાનમાં થતાં) જ્ઞેયાકારો તે નૈમિત્તિક કાર્ય છે. (આમ) ખરેખર તો જ્ઞેયાકારો તે જ્ઞાનાકારો છે. તેથી કારણનો કાર્યમાં ઉપચાર કરીને જ્ઞાન જ્ઞેયાકારોને જાણે છે અર્થાત્ જ્ઞેય જ્ઞાનમાં પેસી ગયા હોય એમ વ્યવહારથી કહેવામાં આવે છે.

- પોતાનાં સાકાર રૂપો તેનાં રૂપો (વિભિન્ન) ધારણ કરી તેને વ્યવહારિક રૂપોનું નામ રૂપું એમ ઉપચારિક કહેવામાં આવે છે.
- રૂપ નામનાં આવ્યાં છે - જવાયાં છે અને નામ રૂપનાં ગાડી ગયું છે - જવાયું છે એમ વ્યવહારિક કહેવામાં આવે છે.
- આ તો વ્યવહારની ભિન્નતા બતાવે છે.
- 'આજ ઠંડું મૃગજળ પાણી નથી' = એમ વ્યવહારિક કહેવાય છે, (પરંતુ) નિશ્ચયથી એમ નથી.
- જ્ઞાન પદાર્થોના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જાણે છે, તેથી જ્ઞાન પદાર્થોનાં વ્યાપક થાય છે - એમ ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે.
- ઉદાહરણ નાખ્યે તો દૂધ નીલું હતું નહિ; દૂધ તો સફેદ જ છે; પરંતુ જો દૂધમાંથી રત્નને ધરી નાખવામાં આવે તો દૂધ સફેદ જ દેખાશે. આવું તાત્પર્ય આ જ છે કે ઈન્દ્રનીલ રત્ન ડૂબેલું હતું ત્યારે પણ દૂધ તો સફેદ જ હતું; તેમ છતાં સાધારણે એવું પ્રતીત થાય છે કે સંપૂર્ણ દૂધ નીલું થઈ ગયું છે. રત્ન રત્નમાં છે અને દૂધ દૂધમાં. રત્ન તથા દૂધ-બન્નેય સંયોગના સમયે પણ અલિપ્ત જ રહ્યાં છે, તથાપિ રત્નની પ્રભાથી દૂધ રત્નની જેમ નીલું દેખાય છે. આ કારણે વ્યવહારનયથી દૂધને નીલું કહી દેવામાં આવે છે.
- ઉપરોક્ત ઉદાહરણનો સાર એ જ છે કે જે નિશ્ચયથી આત્મા પોતાનામાં જ રહે છે, તેમ છતાં નિમિત્ત સંયોગને લીધે ધારણ આત્મા અને જ્ઞાન પદાર્થોમાં ~~વ્યાપક~~ નથી છે એમ કહેવામાં આવે છે.

गाथा-३० : प्रश्नोत्तर

(1) Multiple Choice: (Please Select one or more Answers)–

1. इस गाथा में क्या प्रतिपादित किया गया है?
A. ज्ञेयपदार्थ ज्ञान में किस तरह प्रवर्तते हैं।
B. ज्ञान और ज्ञेयपदार्थों में किसी भी तरह का संबंध नहीं है।
C. ज्ञान ज्ञेयपदार्थों में किस तरह प्रवर्तता है।
D. ज्ञान और ज्ञेय एक दूसरे में प्रवर्तते नहीं।

(2) जोड़ी मिलाइये।

(अ)

1. ज्ञान ज्ञेयाकारों को जानता है।	A. निश्चय
2. ज्ञान ज्ञानाकारों को जानता है।	B. निश्चय
3. ज्ञेयाकार ही ज्ञानाकार है।	C. व्यवहार
4. ज्ञान ज्ञेयों के भीतर घुस जाता है।	D. व्यवहार

(ब)

5. ज्ञेयपदार्थ	E. नैमित्तिक
6. ज्ञेयाकार	F. निमित्त

(3) सच या झूठ बताइये।

1. इन्द्रनील रत्न की हाजरी में दूध खरेखर नीला बन जाता है।
2. आत्मा और ज्ञान खरेखर विलक्षण हैं।
3. रत्न और दूध संयोग के काल में भी अविकृत रहते हैं।
4. ज्ञान अपने प्रदेशों में रहकर ज्ञेय को जानता है।
5. यहाँ कर्ता की अपेक्षा ज्ञान को और करण की अपेक्षा आत्मा को सर्वगत कहने में आया है।
6. ज्ञेयाकार ही ज्ञानाकार है।

ઉત્થાનિકા: હવે, આ રીતે પદાર્થો જ્ઞાનમાં* વર્તે છે એમ વ્યક્ત કરે છે:-

ગાથા:

નવ હોય અર્થો જ્ઞાનમાં, તો જ્ઞાન સૌ-ગત પણ નહીં,
ને સર્વગત છે જ્ઞાન તો ક્યમ જ્ઞાનસ્થિત અર્થો નહીં? ૩૧.

અન્વયાર્થ: જો તે પદાર્થો જ્ઞાનમાં ન હોય તો જ્ઞાન સર્વગત ન હોઈ શકે. અને જો જ્ઞાન સર્વગત છે તો પદાર્થો જ્ઞાનસ્થિત કઈ રીતે નથી? (અર્થાત્ છે જ.)

ભાવાર્થ:- દર્પણમાં મયૂર, મંદિર, સૂર્ય, વૃક્ષ વગેરેનાં પ્રતિબિંબ પડે છે. ત્યાં નિશ્ચયથી તો પ્રતિબિંબો દર્પણની જ અવસ્થા છે; છતાં દર્પણમાં પ્રતિબિંબો દેખીને, કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને 'મયૂરાદિ દર્પણમાં છે' એમ વ્યવહારથી કહેવાય છે. એવી રીતે જ્ઞાનદર્પણમાં પણ સર્વ પદાર્થોના સમસ્ત જ્ઞેયાકારોનાં પ્રતિબિંબ પડે છે અર્થાત્ પદાર્થોના જ્ઞેયાકારોના નિમિત્તે જ્ઞાનમાં જ્ઞાનની અવસ્થારૂપ જ્ઞેયાકારો થાય છે (કારણ કે જો એમ ન થાય તો જ્ઞાન સર્વ પદાર્થોને જાણી શકે જ નહિ). ત્યાં નિશ્ચયથી તો જ્ઞાનમાં થતા જ્ઞેયાકારો જ્ઞાનની જ અવસ્થા છે, પદાર્થોના જ્ઞેયાકારો કાંઈ જ્ઞાનમાં પેઠા નથી. નિશ્ચયથી આમ હોવા છતાં વ્યવહારથી જોઈએ તો, જ્ઞાનમાં થતા જ્ઞેયાકારોનાં કારણ પદાર્થોના જ્ઞેયાકારો છે અને તેમનાં કારણ પદાર્થો છે — એ રીતે પરંપરાએ જ્ઞાનમાં થતા જ્ઞેયાકારોનાં કારણ પદાર્થો છે; માટે તે (જ્ઞાનની અવસ્થારૂપ) જ્ઞેયાકારોને જ્ઞાનમાં દેખીને, કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને 'પદાર્થો જ્ઞાનમાં છે' એમ વ્યવહારથી કહી શકાય છે.

સારાંશ: - પદાર્થનું સ્વરૂપ એ બિંબ અને દર્પણમાં ઝળકતું તેનું રૂપ એ પ્રતિબિંબ. પ્રતિબિંબ નિમિત્ત તો બિંબ છે, પરંતુ ઉપાદાન તો દર્પણ જ છે; કારણ કે દર્પણમાં જે કાંઈ પણ દેખાય છે, તે બધું દર્પણની અવસ્થાઓ છે. તે જ રીતે જ્ઞેય પદાર્થોનું જે પણ સ્વરૂપ છે, તે તો તેનું પોતાનું જ છે; પરંતુ જાણવામાં આવતું તેનું રૂપ જ્ઞાનની રચના છે. જો કે તેનું જ્ઞેયરૂપ નિમિત્ત જ્ઞેય પદાર્થ છે, છતાં જ્ઞેયોને જાણવાવાળી તે જ્ઞાનપર્યાયનું ઉપાદાન તો જ્ઞાન જ છે, આત્મા જ છે. આ રીતે તે જ્ઞેયાકારો વાસ્તવમાં તો જ્ઞાન જ છે, આત્મા જ છે.

- જો કે જ્ઞેયોને જાણવાના સમયે પણ જ્ઞાન તો જ્ઞાનરૂપ જ રહે છે, જ્ઞેયરૂપ થતું નથી અને જ્ઞેય જ્ઞેયરૂપ રહે છે, જ્ઞાનરૂપ થતા નથી; તો પણ જ્ઞેય જ્ઞાનમાં જ્ઞાત થાય છે, તેથી જ્ઞાનને સર્વગત કહેવામાં આવે છે.
- દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય બિંબ છે, તેના કારણ પદાર્થ છે. પ્રતિબિંબ તો જ્ઞાનની પર્યાય છે. જ્ઞાનમાં થતી જ્ઞાનની અવસ્થાનું કારણ પદાર્થોના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય છે, તેના કારણ પદાર્થ છે. આ રીતે પરંપરાએ જ્ઞાનમાં થતા જ્ઞેયાકારોના કારણ પદાર્થ છે, કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને પદાર્થ જ્ઞાનમાં છે — એમ વ્યવહારથી કહી શકાય છે. જ્ઞાનપર્યાયમાં જ્ઞેયાકાર આવી ગયા છે — એમ પણ કહેવામાં આવે છે.
- ૩૦ અને ૩૧ ગાથાનો સાર એ જ છે કે જો નિશ્ચયથી આત્મા પોતામાં જ રહે છે, તેમ છતાં સમસ્ત જ્ઞેયોને જાણવાને કારણે આત્મા અને જ્ઞાન સર્વગત છે તથા સમસ્ત જ્ઞેય આત્મામાં પ્રતિબિંબિત થઈ જવાથી જ્ઞેય જ્ઞાનગત છે, આત્મગત છે.

* આગમોમાં પણ 'જ્ઞાન' શબ્દથી અનંત ગુણ-પર્યાયોના પિંડરૂપ આત્મદ્રવ્ય જાણવામાં આવ્યું.

- જ્ઞાન = ક્રિયા = વિજ્ઞાન પૂર્ણ પુરુ.
- અજ્ઞાન અવસ્થામાં જે પર્યાય થઈ ગયા તેને ભય લાગે છે. જ્યારે વિજ્ઞાન એને જ્ઞાનમાં અજ્ઞાનો તેને ભય નથી રહે. જ્ઞાનમાં રહેલ છે ત્યાં પણ જાય તેને ભય રહેતો હોય જ નહિ.
- સ્વરૂપજ્ઞાતાનું સમજણ = જેના પર્યાયોના ભોગવા જાણપણું જ્ઞાનમાં જાણવું = જેવું તેવું સ્વરૂપ છે તેવું જ્ઞાનમાં જણાઈ જવું.
- જ્ઞાનસ્વભાવ (સહજસ્વભાવ) પર દૃષ્ટિ જાય તેને સ્વસંવેદનનો પુરુષાર્થ કહે.
- જ્ઞાન પરપદાર્થને જાણવું F બદલવું નહિ.
- ભૂલ ખાડું છે કારણ જ્ઞાન થાય પણ પકડી જો જ્ઞાનમાં આવ્યા ન તો જ્ઞાન જડ થઈ જાય.
- આ અજ્ઞાનની વાત છે પુરુ!

गाथा-31 : प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाइये।

1. पदार्थों के द्रव्य-गुण-पर्याय	A. बिंब	P. निमित्त
2. ज्ञान में ज्ञात होता पदार्थों का स्वरूप	B. बिंब	Q. निमित्त
3. मयूर	C. प्रतिबिंब	R. उपादान
4. दर्पण में दिखती मयूर की अवस्था	D. प्रतिबिंब	S. उपादान

(2) सच या झूठ बताइये।

1- ज्ञेय आत्मगत हैं - यह व्यवहारकथन है।

2- ज्ञान सर्वगत है - यह निश्चयकथन है।

3- नींबू की खटाश ज्ञान में आ जाती है।

4. सर्वज्ञाकारों का समर्पण = अनंत पदार्थों का ज्ञान में ज्ञात हो जाना।

ઉત્થાનિકા: હવે, એમ રીતે (વ્યવહારે) આત્માને પદાર્થો સાથે અન્યોન્ય વર્તવાપણું હોવા છતાં, (નિશ્ચયથી) તે પરને ગ્રહણ-ત્યાગ વિના તથા પરરૂપે પરિણમ્યા વિના સર્વને દેખતો-જાણતો હોવાથી તેને (પદાર્થો સાથે) અત્યંત ભિન્નપણું છે એમ દર્શાવે છે

ગાથા:

પ્રભુ કેવળી ન ગ્રહે, ન છોડે, પરરૂપે નવ પરિણમે;
દેખે અને જાણે નિઃશેષે સર્વતઃ તે સર્વને. ૩૨.

અન્વયાર્થ:- કેવળી ભગવાન પરને ગ્રહતા નથી, છોડતા નથી, પરરૂપે પરિણમતા નથી; તેઓ નિરવશેષપણે સર્વને (આખા આત્માને, સર્વ જ્ઞેયોને) સર્વ તરફથી (સર્વ આત્મપ્રદેશોથી) દેખે-જાણે છે.

ભાવાર્થ:- કેવળી ભગવાન સર્વ આત્મપ્રદેશોથી પોતાને જ અનુભવ્યા કરે છે; એમ રીતે તેઓ પરદ્રવ્યથી તદ્દન ભિન્ન છે. અથવા, કેવળી ભગવાનને સર્વ પદાર્થોનું યુગપદ્ જ્ઞાન હોવાથી તેમનું જ્ઞાન એક જ્ઞેયમાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં પલટાતું નથી તેમ જ તેમને કંઈ જાણવાનું બાકી નહિ હોવાથી કંઈ વિશેષ જ્ઞેયાકારને જાણવા પ્રત્યે પણ તેમનું જ્ઞાન વળતું નથી; એ રીતે પણ તેઓ પરથી તદ્દન ભિન્ન છે. (જો જાણક્રિયા પલટતી હોય તો તે પલટતી વિકલ્પ વિના-પરનિમિત્ત રાગાદિક વિના-હોઈ શકે નહિ માટે એટલો પરદ્રવ્ય સાથેનો સંબંધ ગણાય. પરંતુ કેવળી ભગવાનની જ્ઞપ્તિ તો પરિવર્તન-પલટતી નથી તેથી તેઓ પરથી અત્યંત ભિન્ન છે.) આ રીતે કેવળજ્ઞાનપ્રાપ્ત આત્મા પરથી અત્યંત ભિન્ન હોવાથી અને દરેક આત્મા સ્વભાવે કેવળીભગવાન જેવો જ હોવાથી, નિશ્ચયથી દરેક આત્મા પરથી ભિન્ન છે એમ સિદ્ધ થયું.

સારાંશ:
- આ ગાથાની ઉત્થાનિકામાં બે અર્થ કરવામાં આવ્યા છે. (૧) કેવળજ્ઞાની આત્મા પરિપૂર્ણ આત્માનો આત્માથી સંપૂર્ણતઃ અનુભવ કરે છે. (૨) કેવળજ્ઞાની આત્મા સર્વ પ્રકારથી સંપૂર્ણ વિશ્વ (લોકાલોક) ને જાણે-દેખે છે.
- આત્મામાં ત્યાગોપાદાનશૂન્યત્વશક્તિ છે, જેના કારણે તે પરદ્રવ્યોના ગ્રહણ-ત્યાગથી શૂન્ય છે; વળી, ત્રણ કાળ ત્રણ લોકને યુગપદ્ જાણતા હોવાથી કેવળજ્ઞાનમાં જ્ઞપ્તિ પરિવર્તન થતું નથી. જ્ઞપ્તિપરિવર્તનના અભાવમાં નવું જાણવારૂપ ગ્રહણ અને જૂનું જાણવાનું બંધ કરવારૂપ ત્યાગ પણ થતો નથી. આ રીતે કેવળી પરદ્રવ્યોના ગ્રહણ-ત્યાગથી શૂન્ય છે.
- સર્વને જાણવાને કારણે સર્વરૂપે પરિણમિત ન થવાથી પણ તેઓ પરરૂપ પરિણમિત થતા નથી. આમ કેવળી ભગવાન બધા પર-પદાર્થો-જ્ઞેયપદાર્થોથી ભિન્ન જ છે.
- આચાર્ય જયસેન આ ગાથાનો અર્થ કરતાં બે પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરે છે. (૧) સર્વજ્ઞ ભગવાન વ્યવહારનયથી સંપૂર્ણ સર્વને દેખતા-જાણતા હોવા છતાં પણ તેને ગ્રહતા નથી, છોડતા નથી અને તે રૂપે પરિણમિત પણ થતા નથી, આ કારણે તેઓ પરદ્રવ્યથી ભિન્ન જ છે; (૨) કામ, ક્રોધાદિ તેમજ પંચેન્દ્રિયોના વિષયોને ગ્રહણ કરતા નથી અને જ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટયને છોડતા નથી તથા સર્વને ઉદાસીન જાણતા હોવાં પણ તે રૂપે પરિણમતા નથી. આ કારણે પણ તેઓ પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન જ છે.
- જેમ દર્પણની ઇચ્છા વિના જ તેમાં ઘટપટાદિ પદાર્થ ઝળકે છે, તેમ કેવળજ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં ઇચ્છા વિના જ સર્વ પદાર્થો ઝળકે છે.
- રાગના ઉદયે આ બધા પર-પદાર્થોનો સંગ્રહ કરે છે અને કેવળજ્ઞાન કારણે તેઓ

જાણ્યા કરે છે; તેને મોહના ઉદયમાં પરરૂપે પરિણમન કરે છે અજ્ઞાની તેમનામાં પોતાપણું કરે છે. આ રાગ-દ્વેષ-મોહને કારણે જ જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા એને પર-પરિણમન થાય છે. ભગવાને આ ત્રણેયનો નાશ કરી દીધો છે.

- કેવળીને ક્ષયોપશમ જ્ઞાનનો અભાવ છે; તેમાં એક જ સમયે ઉદયને જાણે છે. ખંડ-ખંડ (ભવામાં) જ્ઞાનમાં પરિવર્તન થાય છે અને રાગ આવે છે. (1) નીચલા દશામાં વિપરીત જ્ઞાન માત્ર આવું છે કે હું પરનો જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા કરું છું. આ જ્ઞાને અજ્ઞાની ખોટ રહિત જ્ઞપ્તિપરિવર્તનને પ્રાપ્ત થાય છે. (2) વિચારવાન થતાં જ હું પરનો જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા કરું છું એમ માનતો નથી, આમ તે જ્ઞાન રહિત (જ્ઞપ્તિ) પરિવર્તનને પ્રાપ્ત થાય છે. (3) કેવળી ભગવાન અનંતપણે જાણે-દેખે છે, તેમને ખંડ-ખંડપણું એવા (જ્ઞપ્તિ) પરિવર્તન નથી. આ જ્ઞાને પૂર્ણતા ને પ્રકારે આત્માને પદાર્થો અત્યંત ભિન્ન પણ જ છે.
- આમ આ ગાથામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉદયને જાણતા-દેખતા હોવા છતાં પણ કેવળી ભગવાન ઉદયરૂપ થતા નથી, તદ્રૂપ જ રહે છે; સ્વપદાર્થો ભિન્ન જ રહે છે.
- પોતાનો દર્શન જ્ઞાન સ્વભાવ સ્ફુરિત થાય છે = પર્યાયમાં પ્રગટ થાય છે.
- નિઃશંકપણે = અનંત અનંત કાળ પછી જ થવાનું છે તેને પણ જાણ્યા વગર રહેતા નથી.
- સર્વ પુદ્ગલો = અસંખ્ય પુદ્ગલો
- જ્ઞપ્તિપરિવર્તનનો અભાવ = એકને છોડી બીજાને ગ્રહણ કરવું- એવી પરિવર્તન થાય. નીચલી દશામાં તો ક્રમપૂર્વક ક્ષેત્ર જાણે, પછી છોડે અને ઉત્તમને જાણે- એવું ભગવાનને નથી. પહેલું એકને જાણે અને પછી બીજાને જાણે એવું ભગવાનને નથી. ભગવાનને પરિણમન છે પરંતુ પરિવર્તન નથી. પહેલાં થોડું જાણે અને પછી વિશેષ જાણે એવું પરિવર્તન કેવળી ભગવાનને હોતું નથી.
- પરરૂપે ભિન્ન છે = સાથે ભિન્ન છે, એક જ્ઞાનની સ્વચ્છતા અને સ્વપરપ્રકાશન પર્યાય પણ ભિન્ન છે.
- કેવળજ્ઞાન છે એને શ્રદ્ધા કરવા જતાં એની દૃષ્ટિ અંદરમાં જતી રહેશે. આવો અંદરથી આવેલું. આ જ વાત પ્રવચનસારની ૮૦ ગાથામાં પણ આવે છે. તે દિ' તો એ વાંચ્યું પણ નહોતું.
- કેવળજ્ઞાનની શ્રદ્ધાનો સ્વીકાર કરવા જાય તો સ્વભાવનો સ્વીકાર થાય છે. ત્યારે દૃષ્ટિ પર્યાયમાં નથી રહે- પણ પોતાના સ્વચ્છ સ્વભાવ પર દૃષ્ટિ જશે.
- નાળિયેર ઝીણું ઝીણું ઉખાડે પરંતુ કંપતું નથી, તેમ ભગવાનનું જ્ઞાન અસ્થિર થતું નથી - કંપતું નથી.
- આ તો અંદરની વાતોનાં આગમ છે. પછી કહેશે કે આવો જ મારો આત્મા છે.
- ભાઈ! આ (કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ) અંદરથી બેસવું એ અલૌકિક છે. ભગવાનને પહેલાં જાણે અને ભવિષ્યને પછી જાણે એવું કંઈ હોતું છે? સ્વચ્છ કેમ કહેશે?
- જો જાણનક્રિયા પલટો ખાતી હોય તો રાગદ્વેષ થાય.

① जोड़ी मिलाइये।

(1) मिथ्यात्वी जीव	(A) ज्ञप्तिपरिवर्तन का संपूर्ण अभाव
(2) साधक जीव	(B) अज्ञान से खेद सहित ज्ञप्तिपरिवर्तन
(3) केवलज्ञानी जीव	(C) सम्यग्ज्ञान सहित ज्ञप्तिपरिवर्तन

② जोड़ी मिलाइये।

(1) राग का उदय से	(A) परवस्तु का त्याग
(2) द्वेष का उदय से	(B) परवस्तु में अपनापन
(3) मोह का उदय से	(C) परवस्तु का ग्रहण

③ सच या झूठ बताइये।

1. परनिमित्तक राग-द्वेष के सद्भाव में भी ज्ञप्तिपरिवर्तन का अभाव हो सकता है।
2. परनिमित्तक राग-द्वेष के अभाव में भी ज्ञप्तिपरिवर्तन का सद्भाव हो सकता है।
3. ज्ञप्तिपरिवर्तन का अभाव ही केवली भगवान को पर का ग्रहण-त्याग न होना है।
4. केवली भगवान सर्व आत्मप्रदेशों से अपना ही निरंतर अनुभव करते हैं। - यह इनका पर से भिन्नपना है।
5. ज्ञप्तिपरिवर्तन का अभाव केवली भगवान का पर से भिन्नपना है।
6. हम छद्मस्थ अवस्था में भी ज्ञप्तिपरिवर्तन को रोक सकते हैं।
7. केवली भगवान को परिवर्तन नहीं है, परिणमन है।
8. केवली भगवान का ज्ञान प्रत्यक्ष है क्योंकि इन्हें हमारे सुख-दुःख का अनुभव होता है।
9. केवली भगवान की यह सब बातें हमें इसलिये बताई जा रही हैं कि हमारा आत्मा भी स्वभाव से वैसा ही है।
10. केवलज्ञान की सत्ता का स्वीकार करने वाले की दृष्टि पर्याय पर जाती है।
11. राग-द्वेष का अभाव करने के लिये हमें हमारा ज्ञप्तिपरिवर्तन बंद करने का पुरुषार्थ करना चाहिये।

ઉત્થાનિકા:- હવે કેવળજ્ઞાનીને અને શ્રુતજ્ઞાનીને અવિશેષપણે દર્શાવીને વિશેષ આકાંક્ષાના ક્ષોભનો ક્ષય કરે છે (અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનીમાં અને શ્રુતજ્ઞાનીમાં તફાવત નથી એમ દર્શાવીને વધારે જાણવાની ઇચ્છાના ક્ષોભને નષ્ટ કરે છે):-

ગાથા:-

શ્રુતજ્ઞાનથી જાણે ખરે જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્મને,
ઋષિઓ પ્રકાશક લોકના શ્રુતકેવળી તેને કહે. ૩૩.

અન્વયાર્થ:- જે ખરેખર શ્રુતજ્ઞાન વડે સ્વભાવથી જ્ઞાયક (અર્થાત્ જ્ઞાયકસ્વભાવ) આત્માને જાણે છે, તેને લોકના પ્રકાશક ઋષીશ્વરો શ્રુતકેવળી કહે છે.

ભાવાર્થ:- ભગવાન સમસ્ત પદાર્થોને જાણે છે તેથી કાંઈ તેઓ 'કેવળી' કહેવાતા નથી, પરંતુ કેવળ અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માને જાણતા-અનુભવતા હોવાથી તેઓ 'કેવળી' કહેવાય છે. કેવળ (-શુદ્ધ) આત્માને જાણનાર ~~[illegible]~~ પણ 'શ્રુતકેવળી' કહેવાય છે. કેવળી અને શ્રુતકેવળીમાં તફાવત એટલો જ છે કે – કેવળી જેમાં ચૈતન્યના સમસ્ત વિશેષો એકીસાથે પરિણમે છે એવા કેવળજ્ઞાન વડે કેવળ આત્માને અનુભવે છે અને શ્રુતકેવળી જેમાં ચૈતન્યના કેટલાક વિશેષો ક્રમે પરિણમે છે એવા શ્રુતજ્ઞાન વડે કેવળ આત્માને અનુભવે છે; અર્થાત્ કેવળી સૂર્યસમાન કેવળજ્ઞાન વડે આત્માને દેખે-અનુભવે છે અને શ્રુતકેવળી દીવા સમાન શ્રુતજ્ઞાન વડે આત્માને દેખે-અનુભવે છે. આ રીતે કેવળીમાં અને શ્રુતકેવળીમાં સ્વરૂપસ્થિરતાની તરતમતારૂપ ભેદ જ મુખ્ય છે, વધુ ઓછું (વધારે-ઓછા પદાર્થો) જાણવારૂપ ભેદ અત્યંત ગૌણ છે. માટે વધુ જાણવાની ઇચ્છારૂપ ક્ષોભ છોડી સ્વરૂપમાં જ નિશ્ચળ રહેવું યોગ્ય છે. એ જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે.

સારાંશ:- અહીં આ ગાથામાં બતાવ્યું છે કે કેવળજ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાની પણ બંને જાણના ધર્મ ઉપયોગ નિજ જ રહે છે, નિશ્ચિત જ રહે છે. આ રીતે કેવળજ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાનીમાં કોઈ અંતર નથી.

- જેમ નિશ્ચયથી કેવળી ભગવાન કેવળજ્ઞાન દ્વારા કેવળ આત્માને જાણવાને કારણે કેવળી છે, તેમ શ્રુતકેવળી શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા કેવળ આત્માને જાણવાને કારણે શ્રુતકેવળી છે. જ્યારે બંનેય કેવળ આત્માને જાણવાને કારણે કેવળી અથવા શ્રુતકેવળી છે તો પછી અધિક જાણવાની આકુળતાથી શું લાભ છે? આત્માના કલ્યાણ માટે તો સ્વરૂપમાં નિશ્ચળ રહેવું જ પર્યાપ્ત છે.
- કેવળજ્ઞાન યુગપત્ પરિણમિત છે, તથા શ્રુતજ્ઞાન ક્રમશઃ પરિણમિત છે; કેવળજ્ઞાન સમસ્ત ચૈતન્યવિશેષોથી યુક્ત છે તથા શ્રુતજ્ઞાન કેટલાક ચૈતન્યવિશેષોથી યુક્ત છે; આમ હોવા છતાં પણ ચૈતન્યસ્વભાવી આત્મામાં સ્થિરતા કેવળી અને શ્રુતકેવળીમાં સમાન છે; બંનેનું જાણવું પણ સમાન છે, અધિક-ન્યૂન અંતર હોવા છતાં પણ બંનેમાં કોઈ અંતર નથી.
- ટીકામાં જે આત્માના અનુભવની વાત છે, તે અનાદિનિધન, નિષ્કારણ, અસાધારણ, સ્વસંવેદ્યમાન ચૈતન્યસામાન્ય મહિમાવાન અને ચેતકસ્વભાવી બતાવ્યો છે.
- આચાર્યે લખ્યું છે કે જેમ કોઈ દેવદત્ત નામનો પુરુષ દિવસમાં સૂર્યોદયથી જુએ છે અને રાત્રિમાં દીપકથી જુએ છે; તેમ કેવળી ભગવાન કેવળજ્ઞાનથી આત્માને જાણે છે અને સંસારી ઉપયોગી શ્રુતજ્ઞાનથી રાગાદિ વિકલ્પથી રહિત પરમભાવ

નિજ આત્માને જાણે-દેખે છે, અનુભવ કરે છે. (સમયસાર) (૩૩-૨) 84

? 'આત્મા પરોક્ષ છે, તેને કેવું ધ્યાન કેવી રીતે કરી શકીએ?' આ પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે [illegible] પરમાત્મપ્રકાશ [illegible] નથી.

- [illegible] શબ્દશ્રુતના આધારથી [illegible] નિજ આત્માને દેખે છે, તેને જ [illegible] શ્રુતકેવળી કહે છે.
- હવે કેવળજ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાની [illegible] [illegible] છે, તેમાં [illegible] નથી - એમ દર્શાવે છે. [illegible] [illegible] [illegible] અને કેવળજ્ઞાનીમાં અંતર નથી. આ ગાથામાં [illegible] છે, પરંતુ [illegible] પણ લેવો.

આમ કહીને [illegible] ભાવનાની [illegible] [illegible] કરે છે.

- [illegible] [illegible] આત્મા જાણે છે, તેને [illegible] [illegible] છે, માટે [illegible] ભાવનાની [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] છે, તેને [illegible] [illegible] ભાવનાને [illegible] [illegible] [illegible] - આ જ [illegible] અને આ જ કેવળજ્ઞાન [illegible] છે, આ સિવાય [illegible] નથી.
- નિશ્ચયશ્રુતકેવળી અને વ્યવહારશ્રુતકેવળી [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] છે? આત્માશ્રુતના [illegible] તેને જ નિશ્ચયશ્રુતકેવળી અને દ્વાદશાંગ [illegible] તેને જ વ્યવહારશ્રુતકેવળી કહેવાય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પર [illegible] છે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી. આમ કેવળી બે પ્રકારના [illegible] નથી, પરંતુ [illegible] [illegible] [illegible] બે પ્રકારે કરવામાં આવે છે. શ્રુતકેવળી થવા માટે [illegible] અને દ્વાદશાંગના [illegible] - આ બે [illegible] [illegible] [illegible].
- 'વ્યવહારે શ્રુતકેવળી [illegible] નથી' - [illegible] [illegible] આ વાક્યમાં [illegible] 'વ્યવહારે' શબ્દને [illegible] [illegible] શ્રુતકેવળી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].
- પૂર્વ [illegible] શ્રુતજ્ઞાનમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ભાવનાના શ્રુતકેવળીને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ભાવને [illegible] નિશ્ચયશ્રુતકેવળી કહેવાય છે અને દ્વાદશાંગરૂપ પરને [illegible] [illegible] [illegible] વ્યવહારશ્રુતકેવળી કહેવાય છે. [illegible] [illegible] કેવળી પર [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] કેવળજ્ઞાન [illegible] [illegible] [illegible] નિશ્ચયકેવળી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વ્યવહારકેવળી કહેવાય છે. [illegible] [illegible] કહેવાય છે કે કેવળી [illegible] નિશ્ચયથી આત્મજ્ઞ છે અને વ્યવહારથી સર્વજ્ઞ છે.
- કેવળી અને શ્રુતકેવળી થવા માટે આત્મજ્ઞાન [illegible] આત્મજ્ઞાન જ [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી.
- શ્રુતજ્ઞાની = [illegible] [illegible]. = [illegible] [illegible] [illegible] શ્રુતજ્ઞાન = [illegible] [illegible] [illegible]
- [illegible] = [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.
- [illegible] = [illegible] (કેવળજ્ઞાની) [illegible] [illegible] (શ્રુત)જ્ઞાની [illegible] [illegible] [illegible] નથી. [illegible] ભાવનાની [illegible] છે, પરંતુ [illegible] [illegible] નથી.

ચિહ્નો = પર્યાયો (33-3) 185

- [illegible]માં આવે છે કે જેઓ આત્માની અનુભૂતિ કરી લે તે સંતો મુક્ત આત્મા હોય નહિ - એને હવે કશાનો ભારની જરૂર નહિ.
- મૂળ પાઠ (ગાથા) માં એક (મુનિરાજની) જ વાત છે. ટીકાકાર હવે તેને ભગવાન સાથે જોડે છે. પાઠમાં કહ્યું છે કે જેને ભાવમુક્તિ આત્માને થાય છે તેને જીવન્મુક્ત-મુક્ત મુક્તિની કહે છે. ટીકાકાર તેને ભગવાન જેવા સાથે જોડે છે. એમ મુક્તિમાં પણ ભગવાનની જેમ આત્માને આત્મિક આત્મામાં અનુભવવો હોય.
- આ કર્યું, આ કર્યું - આ મેં કર્યું એ તો રાગ છે, બુદ્ધિનું ઉત્થાન છે, ધ્યાન નહિ.
- આ સંસારના ફેરામાંથી છૂટવું હોય તો આવા આત્માનો ગાઢ ભાવમુક્તિ જાણવો પડશે - દેહમુક્તિ નહિ. તારા રાગમાં તું પરને રાજ બતાવે છે તો આત્મિક કર છે, હવે તું તને તારું રાજ બતાવ.
- એને પણ મુક્તિની હોય - જ્ઞાનને કરવાનો આ વાત કહે છે.
- આત્માને પ્રભુ સામાન્ય પિતામ - એને જાણનાર અનુભવનાર મુનિરાજની પણ મુક્ત-કેવળી કહેવાય છે. જે રાગવિનાનું ભાવમુક્તજ્ઞાન છે - કેવળ સ્વભાવ માટે ગૂઢિયું - તે મુનિરાજની જાણે છે, માટે તે મુક્તકેવળી કહેવાય છે. કેવળ આત્મા પૂરા આત્માને જાણે છે માટે મુક્તકેવળી કહેવામાં આવે છે.
- આ તો સિદ્ધિ કર્યું છે કે જેને જાણે છે તે આત્માને જ.
- નિર્મળ અનંત આનંદ. ધાર્મિકમાં આવ્યું છે. નિર્મળ અનંત પરિપૂર્ણ.
- પર્યાયમાં ભગવાનને જે સર્વજ્ઞાનની દશા, અનંતની દશા પ્રગટી છે એવી આત્માની દશા આખી પ્રગટે છે એવા ગુણોના ભગવાન સિદ્ધ છે. એવા અનંત પરિણામના ચિહ્નો દ્વારા સામાન્યને જાણે છે.
- અરૂપનો રૂપ હોય તે સૂર્યના પ્રકાશમાં દેખે અને દીવાના પ્રકાશમાં દેખે - બંને દ્વારા અરૂપનો રૂપ જ દેખાય છે, દેખવામાં ફેર નહિ - એમ આત્મા જાણનારો એકેમાં જણાય છે.
- મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકમાં કહ્યું છે કે નિગોદના આત્મા અને સિદ્ધના આત્મામાં કાંઈ ફેર નહિ.

(1) प्रश्न एक - उत्तर अनेक : किसी एक या एक से अधिक सही उत्तर चुनिये।

1- इस गाथा का तात्पर्य क्या है?

A ☐ केवली भगवान के स्वरूप का वर्णन करना।

B ☐ श्रुतकेवली के स्वरूप का वर्णन करना।

C ☐ केवली और श्रुतकेवली में क्या अंतर है वह बताना।

D ☐ विशेष जानने की इच्छा के क्षोभ का नाश करना।

(2) जोड़ी मिलाइये।

1 श्रुतज्ञानी	A) चैतन्य के कतिपय विशेषों को क्रमसर जानते हैं।
2 श्रुतज्ञानी	B) सूर्य समान ज्ञान से आत्मा का अनुभव करते हैं।
3 केवलज्ञानी	C) चैतन्य के समस्त विशेषों को युगपत् जानते हैं।
4 केवलज्ञानी	D) दीपक समान ज्ञान से आत्मा का अनुभव करते हैं।

(3) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- भगवान समस्त पदार्थों को जानते हैं इसलिये केवली कहलाते हैं।

2- जो सर्वज्ञ है वह आत्मज्ञ है।

3- जो आत्मज्ञ है वह सर्वज्ञ है।

4- केवलज्ञानी पूर्ण चैतन्यसामान्य आत्मा का अनुभव करते हैं, श्रुतज्ञानी आंशिक चैतन्यसामान्य आत्मा का अनुभव करते हैं।

5- सिद्धांत और सिद्धि के समकाल में कुछ अंतर नहीं है।

6- राग-द्वेष की अस्थिरता की अपेक्षा सम्यग्दृष्टि और केवली में कुछ अंतर नहीं है।

7- विशेष जानने की इच्छा के क्षोभ की निवृत्ति की अपेक्षा सम्यग्दृष्टि और केवली में कुछ अंतर नहीं है।

8- अलग अलग व्यक्ति अलग अलग समय में निश्चय श्रुतकेवली और व्यवहार श्रुतकेवली हो सकते हैं।

9- आत्मप्राप्ति के लिये हमें निरंतर शास्त्र-वाचन और श्रवण करना चाहिये।

10- अब हमें हमारे आत्मा को ही ज्ञेय बनाना चाहिये।

ગાથા ૩૪

ઉત્થાનિકા:- હવે, જ્ઞાનના શ્રુત-ઉપાધિકૃત ભેદને દૂર કરે છે (અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાન પણ જ્ઞાન જ છે, શ્રુતરૂપ ઉપાધિને કારણે જ્ઞાનમાં કાંઈ ભેદ પડતો નથી એમ દર્શાવે છે):-

ગાથા: પુદ્ગલસ્વરૂપ વચનોથી જિન-ઉપદિષ્ટ જે તે સૂત્ર છે;
છે જ્ઞપ્તિ તેની જ્ઞાન, તેને સૂત્રની જ્ઞપ્તિ કહે. ૩૪.

અન્વયાર્થ:- સૂત્ર એટલે પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક વચનો વડે જિનભગવંતે ઉપદેશેલું તે. તેની જ્ઞપ્તિ તે જ્ઞાન છે અને તેને સૂત્રની જ્ઞપ્તિ (શ્રુતજ્ઞાન) કહે છે.

ભાવાર્થ:-
- આ ગાથામાં કહે છે કે જો શ્રુતની ઉપાધિની ઉપેક્ષા કરીએ તો શ્રુતજ્ઞાન પણ જ્ઞાન જ છે.
- આચાર્ય જયસેન કહે છે કે દ્રવ્યશ્રુત વ્યવહારથી શ્રુતજ્ઞાન છે અને ભાવશ્રુત નિશ્ચયથી શ્રુતજ્ઞાન છે.
- જિનેન્દ્ર ભગવાનની દિવ્યધ્વનિ સાંભળીને અથવા તેમની દિવ્યધ્વનિ અનુસાર બનાવેલ શાસ્ત્રોને વાંચીને જે જ્ઞાન થાય છે, તેને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે.
- શ્રુતજ્ઞાનમાં જો દ્રવ્યશ્રુતને ગૌણ કરી દઈએ તો ભાવશ્રુતજ્ઞાન તો જ્ઞાન જ છે, જ્ઞાનની જ પર્યાય છે; આત્માનુભવ પણ ભાવશ્રુતજ્ઞાનરૂપ જ છે. જિનેન્દ્ર ભગવાન પોતાના આત્માને જ્ઞાનપર્યાય વડે જ જાણે છે અને શ્રુતજ્ઞાની પણ પોતાના આત્માનો અનુભવ ભાવશ્રુતજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનપર્યાય વડે જ કરે છે. આ રીતે આત્માને જાણવામાં કેવળી અને શ્રુતકેવળી અર્થાત્ કેવળજ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાનીમાં સમાનતા જ છે.
- પ્રથમ સૂત્રને કારણ કહ્યું, પછી ઉપાધિ કહ્યું; આ ઉપાધિનું લક્ષ છોડી દે તો જાણવાની ક્રિયા જ શેષ રહી જાય છે.
- ૧. જિનેન્દ્રનાથ તીર્થંકરની વાણી સિવાય અન્ય કોઈનું કાંઈ નિમિત્ત હોતું નથી.
  ૨. હવે, તે નિમિત્તને ઉપાધિ કહે છે, કારણ કે તેનું લક્ષ છોડવાથી જ શ્રુતજ્ઞાન થાય છે.
  ૩. તેનો આધાર છોડીને સ્વભાવમાં સ્થિર થવારૂપ જાણનક્રિયા રહી, તે શ્રુતજ્ઞાન છે, તેને જ્ઞપ્તિ કહે છે.
- અહીં નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે અને તેનો આધાર છોડાવ્યો છે. જ્યારે જ્ઞાનપર્યાય અંદરમાં થાય છે- એમ આત્માને ભાસિત થાય તો સૂત્રનો આધાર છૂટી જાય છે.
- આ ગાથામાં દ્રવ્યશ્રુતને જિનેન્દ્ર ઉપદિષ્ટ પૌદ્ગલિક વચનાત્મક કહ્યું છે અને તેના આશ્રયથી પ્રાપ્ત થવાવાળા જ્ઞાનને શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે.
- કેવળી અને શ્રુતકેવળી બન્નેય પોતાના આત્માને જ્ઞાન વડે જ જાણે છે, તેથી તે બન્નેના આત્માને જાણવામાં કાંઈ અંતર નથી. તેથી નિઃસંદેહપણે કહી શકાય છે કે જ્ઞાનમાં શ્રુત-ઉપાધિકૃત ભેદ નથી.
- શ્રુત = સૂત્ર ; શબ્દબ્રહ્મ = જે વાણીમાં બધું જ કહેવામાં આવે. વાણીમાં સ્વ-પરને કહેવાની શક્તિ છે. ; શ્રુતની ઉપાધિ એટલે કે ભગવાનની અનક્ષર વાણીથી, શાસ્ત્રના શબ્દો સાંભળવાથી એને જ્ઞાન થયું એમ નથી. જે જ્ઞાન પરનું લક્ષ છોડીને અંતરનું લક્ષ કરીને થાય તેને ભાવશ્રુત કહેવામાં આવે છે.
- શ્રુતજ્ઞાન એટલે સાંભળીને થયેલું એવી ઉપાધિ તેને નથી. ભવનો અંત આવે એવી આ વાત છે.
- ભાવશ્રુતજ્ઞાન = સ્વસંવેદનજ્ઞાનની નિર્મળ પર્યાય = શાસ્ત્ર સાંભળ્યા વિનાનું જ્ઞાન જેનાથી

ધીમે ભય આત્માને જાણે છે.

- ગુરુ શિષ્યને શાસ્ત્રનું અને શાસ્ત્રબાહ્ય જ્ઞાન શું આપીને મોહને દૂર કરે છે.
- અહીં જ્ઞાનની પ્રધાનતા કહેલ છે, માટે આત્મજ્ઞાનની વાત કરી છે.
- ગુરુ શબ્દ ભલે તે પણ તેની શોભા તેને નહિ. આચાર્યની વાત જ છે. શાસ્ત્રના શબ્દો જ છે, અનેક જે જ્ઞાન હોય તે પરમ છે.
- વાતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે શું ભગવાને જાણ્યા? ત્યારે ભગવાને જાણ્યાં તે વાતનું જ્ઞાન થયું એમ કહેવાય અને ત્યારે ગુરુની શોભા દૂર થઈ કહેવાય.
- માત્ર વાતનું જ્ઞાન એ ગુરુજ્ઞાન એમ નહિ, પરંતુ વાતમાં જે આવ્યું છે તેમ ભગવાન આત્માને જાણ્યાં ગુરુજ્ઞાન કહેવાય. આચાર્યની વાતનું મહત્ત્વ બતાવવામાં છે.
- ભય એકવાર શિષ્યોમાં જાય છે, વાત ઉઠાવે છે, પરંતુ તે વાતનું જ્ઞાન કરી ઉપરથી જાય; ભગવાન આત્માનું જ્ઞાન એને ન થયું.
- શાસ્ત્રનું જ્ઞાન, વાતનું જ્ઞાન એ બધું શબ્દજ્ઞાન છે — શિષ્યોને ઉપરનું જ્ઞાન છે. એને વેદ અધિકારમાં આવે છે. એ પણ શોભાવાળું છે. એને ઉપરથી — ઔપચારિક — આત્માનું જ્ઞાન થયું નથી તેને શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. તેમ આપણા ગ્રંથમાં ગાયું હોય છે.
- ગુરુ ખરેખર શોભે છે, તેને ગુરુએ આપેલું (પરમાર્થ) જ્ઞાન શોભે છે. આત્માનું જ્ઞાન તે સાચું છે.
- આત્મજ્ઞાન સાચું જ્ઞાન છે.
- જેને ભિન્ન ભગવાન આત્માને ભિન્નજ્ઞાનથી જાણે છે, તેને ગુરુજ્ઞાન પણ સાચું ભગવાન આત્માને જાણે છે — એમ કહ્યું છે. તેને સાચું — આત્માની ઉપા- સનામાં આવે છે.
- જેને સ્વતંત્ર ઉપાદાની શક્તિ છે, તેને સ્વતંત્ર ઉપાદાની શક્તિ છે. આત્મજ્ઞાનને શાસ્ત્રના જ્ઞાનની પણ અપેક્ષા નથી.

गाथा-34 : प्रश्नोत्तर

① जोड़ी मिलाइये।

(1) द्रव्यश्रुत	(A) निश्चय से श्रुतज्ञान
(2) भावश्रुत	(B) व्यवहार से श्रुतज्ञान
(3) सूत्र	(C) वचनात्मक उपदेश के निमित्त से होता श्रुतज्ञान
(4) ज्ञप्ति	(D) जिन भगवान के पुद्गलात्मक वचनों द्वारा उपदेश
(5) शब्दब्रह्म	(E) जिस वाणी में सब कुछ कहने में आवे
(6) भावश्रुत	(F) राग के संबंध रहित ज्ञान

② 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- दिव्यध्वनि अनुसार लिखे गये शास्त्रों को पढ़कर होते ज्ञान को भावश्रुतज्ञान कहते हैं।
2- द्रव्यश्रुतज्ञान स्वसंवेदनरूप ज्ञान है।
3- भावश्रुतज्ञान सम्यग्ज्ञान की निर्मल पर्याय है।
4- शास्त्रज्ञान परलक्षी ज्ञान है।
5- शब्दब्रह्म से होता ज्ञान उपाधिवाला है।
6- श्रुतज्ञानी अपने आत्मा को ज्ञप्ति से जानता है।
7- भावश्रुतज्ञान में निमित्त के रूप में तीर्थंकर की वाणी या सत्शास्त्र ही होते हैं।
8- श्रुतज्ञान के निमित्त को यहाँ उपाधि कहा गया है।
9- केवली अपने आत्मा को श्रुत की उपाधिकृत भेद से रहित और भावश्रुतज्ञानी अपने आत्मा को श्रुत की उपाधिकृत भेद सहित जानते हैं।
10- भावश्रुतज्ञान से भव का अंत आता है।

ગાથા ૩૫

ઉત્થાનિકા: હવે આત્મા અને જ્ઞાનનો કર્તૃત્વ-કરણકૃત ભેદ દૂર કરે છે (અર્થાત્ પરમાર્થે અભેદ આત્મામાં, 'આત્મા જાણનક્રિયાનો કર્તા છે અને જ્ઞાન કરણ છે' એમ વ્યવહારે ભેદ પાડવામાં આવે છે, તો પણ આત્મા અને જ્ઞાન જુદાં નથી દર્શાવી અભેદનયથી 'આત્મા જ જ્ઞાન છે' એમ સમજાવે છે:-

ગાથા:
જે જાણતો તે જ્ઞાન, નહિ જીવ જ્ઞાનથી જ્ઞાયક બને;
પોતે પ્રણમતો જ્ઞાનરૂપ, ને જ્ઞાનસ્થિત સૌ અર્થ છે. ૩૫.

અન્વયાર્થ:- જે જાણે છે તે જ્ઞાન છે (અર્થાત્ જે જ્ઞાયક છે તે જ જ્ઞાન છે), જ્ઞાન વડે આત્મા જ્ઞાયક છે એમ નથી. પોતે જ જ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે અને સર્વ પદાર્થો જ્ઞાનસ્થિત છે.

સારાંશ:
- આગળની ગાથામાં શ્રુતજ્ઞાનમાં શ્રુતોપાધિનો - દ્રવ્યશ્રુતનો - દ્રવ્યશ્રુતરૂપ ઉપાધિનો નિષેધ કર્યો; હવે આ ગાથામાં આત્મા અને જ્ઞાનમાં કર્તા-કરણ સંબંધી ભેદનો પણ નિષેધ કરે છે.
- આત્મા કર્તા અને જ્ઞાન સાધન - એવો ભેદ નથી. નિમિત્ત અને રાગથી દૂર, શ્રુત ઉપાધિથી દૂર અને કર્તા તથા કરણના ભેદથી પણ આત્માને દૂર બતાવ્યો છે. આત્મા સ્વયં કર્તા અને સ્વયં કરણ - એવો અભેદસ્વરૂપી પરમેશ્વર છે.
- જેમ અગ્નિને ઉષ્ણ કહે છે, અગ્નિ અને ઉષ્ણતા પૃથક્ નથી; તેમ આત્મા અને જ્ઞાન પૃથક્ નથી. આત્મા શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા જાણે છે - એવો ભેદ નથી. ગુણ-ગુણી ભેદ નથી.
- જ્ઞાનપર્યાય અને જ્ઞાતાનો વિભાગ કરવો એ વિસ્તાર વિચાર છે; તેનાથી મારા આત્માને શું લાભ છે? જ્ઞાન અને જ્ઞાનપર્યાય - એ બેને વિષે વિચારથી વિકલ્પ થાય છે અને વિકલ્પમાં લાભ માનવાથી મિથ્યાત્વ થાય છે.
- જ્ઞાન જાણે છે - શું એટલું જ કહેવું પર્યાપ્ત નથી? જો છે, તો પછી જ્ઞાન વડે આત્મા જાણે છે - આ વિસ્તાર વિચારથી શું લાભ છે? તેને જ કહે 'આત્મા જાણે છે' - એટલું જ પર્યાપ્ત છે. આત્મા જ્ઞાન વડે જાણે છે - આ વિસ્તાર વિચારથી શું લાભ છે?
- ભારતીય દર્શનોમાં એક દર્શન એવું છે કે જે એમ માને છે કે આત્મા જુદો છે અને જ્ઞાન જુદું છે. આત્મા અને જ્ઞાન - એ બે સમવાય નામના સંબંધ દ્વારા જોડાયેલા છે. તેનું કહેવું છે કે આત્મા સ્વયં જ્ઞાનસ્વરૂપ નથી, પરંતુ જ્ઞાનના સંયોગના કારણે જ્ઞાની છે. અહીં કહે છે કે આત્મા અને જ્ઞાન કોઈ કથંચિત્ ભિન્ન-ભિન્ન છે, તેમ છતાં તેઓ સર્વથા ભિન્ન ભિન્ન નથી. આત્મા અને જ્ઞાન વચ્ચે ગુણ-ગુણીનો ભેદ હોવા છતાં પણ તેમનામાં પ્રદેશભેદ નથી, તેઓના પ્રદેશો એક જ છે. તેથી તેમનામાં અતદ્ભાવ છે; અભાવ નથી, અત્યંતાભાવ નથી. આમ આત્મા અને જ્ઞાન અન્ય-અન્ય તો છે, પૃથક્-પૃથક્ નથી. તેમનામાં પરસ્પર અન્યત્વ છે, પરંતુ પૃથક્ત્વ નથી.
- આત્મા અને જ્ઞાનને સર્વથા ભિન્ન માનવાથી ઉભય અચેતન થઈ જશે અને બે અચેતન મળીને પણ જાણવાનું કામ નહીં કરી શકે.
- બીજી એક વાત એ પણ છે કે જો આત્મા અને જ્ઞાન સર્વથા ભિન્ન ભિન્ન જ હોય તો જ્ઞાન આત્મા સાથે જ શા માટે જોડાય, અન્ય અચેતન પદાર્થો સાથે શા માટે નહિ? તો શરીર આદિ જડ પદાર્થો સાથે પણ જોડાઈ શકે છે અને તેમ થવાથી શરીર આદિ જડ પદાર્થો પણ જાણવા-દેખવા લાગશે - પરંતુ એમ તો થતું નથી.

- બાકી આત્મા કર્તા અને જ્ઞાન ક્રિયા - એવો વ્યવહાર કરવાથી પણ કાંઈ ખાસ નથી 'આત્મા જ્ઞાનથી જાણે છે' - એના સ્થાને 'જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા સ્વયંથી જાણે છે' - એ જ ઉપચાર છે. એટલા 'આત્મા જાણે છે' - એટલું જ પર્યાપ્ત છે.
- આત્મામાં ક્રિયા અને કર્તા ભાવ શક્તિઓ ગ્રાહ્ય છે. જ્ઞાન વડે જાણે એવા ભેદ એમાં નથી. આત્મદર્શી આત્મા જ જાણે છે. વસ્તુમાં ભેદ છે જ નહિ. ગુણ-ગુણી ભેદ નથી ત્યાં કર્તા-કર્મ ભેદ ક્યાંથી હોય? માત્ર કથનમાં ભેદ પડે છે.
- જેમ ઉષ્ણતા પોતે જ અગ્નિ છે, તેમ જ્ઞાયક પોતે જ જ્ઞાન છે; આત્મા જ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.
- જેમ દીવડા વડે દીપે છે, તેમ જ્ઞાન વડે જાણે છે - એમ નથી. એ જ્ઞાન ઉપચાર છે.
- જો આત્મા અને જ્ઞાન વચ્ચે ભેદ પાડવામાં આવશે તો બંને અચેતન સિદ્ધ થશે. એના ગુણોનો આધાર કોણ? જો ગુણીથી જુદું માનો તો તેનો કાંઈ ઉપયોગ કાંઈ રહેશે તો તે પણ નાશ થઈ જશે. જો એ જુદું માનશો તો અજ્ઞાન રહેશે અને સંબંધ નડશે.
- જો જ્ઞાન અને આત્માના સંયોગથી જ્ઞાન થતું હોય તો જ્ઞાનનો સંબંધ પાછો સંયોગ થતાં રાખ્યા પણ જાણવા જોઈએ.
- જ્ઞાન વડે નહિ પણ જાણનારો જાણે છે એમ સિદ્ધ થયું છે.
- રાગ, વાણી, શરીર જુદા છે એમ જ્ઞાન આત્માથી જુદું છે એમ નથી ભાઈ! ભગવાન આત્મા જ્ઞાયક જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. આત્મા ક્રિયાનો અને જ્ઞાન કરણ એમ નથી. એ કર્તા અને કરણ આત્માનું જ સ્વરૂપ છે. જ્ઞાયક પોતે પોતાથી જાણે છે. કર્તા-કરણ શક્તિ એની પોતાની છે.
- વિભાગ પણ એવા છે અને એ આત્મા પણ એવો છે. જે જ્ઞાન વડે જાણે છે એ આત્માનો ભેદ નથી. વિભાગ એને પરને કાંઈ સંબંધ નથી. પરને જાણે છે એમ કહેવું એ વ્યવહાર છે. નિશ્ચયથી જ્ઞાયક જ્ઞાયકને જાણે છે.

गाथा-३५ : प्रश्नोत्तर

① जोड़ी मिलाइये।

1. अग्नि उष्णता द्वारा जलाती है।	A. निश्चय
2. अग्नि जलाती है।	B. निश्चय
3. आत्मा ही ज्ञान है।	C. व्यवहार
4. आत्मा जानन क्रिया का कर्ता है और ज्ञान साधन है।	D. व्यवहार

② जोड़ी मिलाइये।

1. अतद्भाव	A. जब प्रदेशोंमें भिन्नता हो।	P. आत्मा और ज्ञान
2. अन्यत्वभाव	B. जब प्रदेशोंमें भिन्नता न हो।	Q. देवदत्त और हंसिया (दातरडुं)

③ सच या झूठ बताइये।

1. आत्मा और ज्ञान के बीच समवाय संबंध है।
2. आत्मा और ज्ञान पृथक्-पृथक् है।
3. आत्मा और ज्ञान अन्य-अन्य है।
4. आत्मामें कर्तृत्व और करण शक्ति एक के बाद एक प्रवर्तती हैं।
5. आत्मा और ज्ञान के बीच भेद पाडनेमें आवे तो तो दोनों अचेतन हो जावेंगे।
6. सर्वज्ञ और अल्पज्ञ - दोनोंके आत्मा ज्ञान के साथ अभेदपूर्वक ज्ञेयों को जानते हैं।

④ जोड़ी मिलाइये।

1. गाथा ३१	A. आत्मा और ज्ञानके बीच कर्तृत्व-करणकृत भेद नहीं है।
2. गाथा ३२	B. श्रुतरूप उपाधिके कारण ज्ञानमें कोई भेद पडता नहीं।
3. गाथा ३३	C. केवलज्ञानी और श्रुतज्ञानीमें अंतर नहीं है।
4. गाथा ३४	D. आत्माको ज्ञेय पदार्थोंके साथ अत्यंत भिन्नपना है।
5. गाथा ३५	E. ज्ञेय पदार्थों ज्ञानमें (ज्ञानद्रव्यमें) वर्तते हैं।

ઉત્થાનિકા: હવે શું જ્ઞાન છે અને શું જ્ઞેય છે તે વ્યક્ત કરે છે:-

ગાથા: છે જ્ઞાન તેથી જીવ, જ્ઞેય ત્રિધા કહેલું દ્રવ્ય છે;
એ દ્રવ્ય પર ને આત્મા, પરિણામસંયુત જેહ છે. ૩૬.

અન્વયાર્થ:- તેથી જીવ જ્ઞાન છે અને જ્ઞેય ત્રિધા વર્ણવવામાં આવેલું (ત્રિકાળસ્પર્શી) દ્રવ્ય છે. (એ જ્ઞેયભૂત) દ્રવ્ય એટલે આત્મા (સ્વાત્મા) અને પર કે જેઓ પરિણામવાળાં છે.

સારાંશ: • આચાર્ય ભગવંત બે વાતો અહીં પ્રસ્તુત કરે છે.

૧) જ્ઞેય દ્રવ્યોની વિરૂપતામાં ત્રણ, ભાવ અને વર્તમાન ત્રિકાળ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય તથા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યરૂપતાને પણ પ્રસ્તુત કરે છે.

૨) જ્ઞાનને જાણવા માટે જ્ઞાનાંતરની આવશ્યકતા છે- એવું નૈયાયિક કહે છે. આમ કહીને તેઓ દીપકના દૃષ્ટાંતથી ઉક્ત માન્યતાનું ખંડન કરે છે. જેમ એક દીપકને દેખવા માટે બીજા દીપકની જરૂર નથી પડતી, તેમ જ્ઞાનને જાણવા માટે જ્ઞાનાંતર (બીજા જ્ઞાનની) જરૂર પડતી નથી.

• જો કે નર નિપુણ હોય, તોપણ તે પોતાના ખભા ઉપર ચડી શકતો નથી તેમ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા સ્વયંને જાણી શકતો નથી- એવી આશંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે આત્મામાં સહજ જ સ્વ-પરપ્રકાશકશક્તિ વિદ્યમાન છે.

• વળી જે, દીપકની માફક- 'કોઈ પદાર્થ સ્વયં પોતામાંથી ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, પણ તે દ્રવ્યના આધારે- દ્રવ્યમાંથી- ઉત્પન્ન થાય છે.... તેમ જ રીતે જ્ઞાનપર્યાય પણ સ્વયં પોતામાંથી ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી, તે આત્મદ્રવ્યમાંથી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે- એ વાત બરાબર છે. પરંતુ જ્ઞાનપર્યાય પોતે પોતાને જાણી શકે નહિ એ વાત સાચી નથી. આત્મદ્રવ્યમાંથી ઉત્પન્ન થતી જ્ઞાનપર્યાય પોતે પોતાને જ જાણે છે. જેમ દીવારૂપ આધારમાંથી ઉત્પન્ન થતી પ્રકાશપર્યાય સ્વપરને પ્રકાશે છે, તેમ આત્મારૂપ આધારમાંથી ઉત્પન્ન થતી જ્ઞાનપર્યાય સ્વપરને જાણે છે. વળી જ્ઞાન પોતે પોતાને જાણે એ અનુભવસિદ્ધ પણ છે.

• એક સમયના પરિણમનની ક્રિયામાંથી બીજા સમયની પરિણમન ક્રિયા થઈ જાય -એમ બનતું નથી. જ્ઞાયક પરિણમે છે- એમ કહ્યું છે, પરંતુ પર્યાય પરિણમે -એમ કહ્યું નથી. જ્ઞાનપર્યાયના પરિણમનમાંથી પરિણમન આવતું નથી-એમ બતાવ્યું છે, પરંતુ પરિણમન સમયે ન જાણે તો તે સ્વયં અજ્ઞાની થાય.

• આ ગાથામાં (૧) એક વાત તો એ બતાવી છે કે બધા દ્રવ્યોની ત્રિકાળવર્તી પર્યાયો જ્ઞેય છે અને તે જાણી શકાય છે, (૨) બીજી વાત એ છે કે જ્ઞાન અથવા આત્મા સ્વ-પરપ્રકાશક છે. જો આત્મા સ્વપરપ્રકાશક ન હોત તો જ્ઞેયોનો સ્વ અને પર- એવા ભેદ કરી શકાત નહિ. ભાવાર્થ એ છે કે પરપદાર્થ તો જ્ઞેય છે જ, તેને જાણવાવાળો પોતાનો આત્મા પણ જ્ઞેય છે. આમ સ્વમાં કદાચિત્ આત્મા આત્મામાં 'જ્ઞેય' અને 'જ્ઞાયક'- એ બે વિશેષતાઓ છે અને પર આત્મા માટે માત્ર જ્ઞેય જ છે- (૩) ત્રીજી વાત એ છે કે ભલે જ્ઞાનપર્યાય સ્વયંથી ઉત્પન્ન થતી હો, પરંતુ તે પરની સાથે સાથે સ્વયંને અવશ્ય જાણે છે કારણ કે તે

[illegible]

સ્વપરપ્રકાશક છે.

- જ્ઞાન અંદરથી જાણવાનો સ્વભાવ, તે કાર્ય છે. જે રાગદ્વેષના પરિણામ થાય તે નહીં.
- એમ પહેલાં જ્ઞાનરૂપે પરિણમવાને અને જાણવાને ઓળખાવ્યું છે.
- જાણનારને જાણે, જાણે અને તેમાં ફરે- એ અભિન્નતા છે.
- વિભિન્ન પર્યાય = (નિશ્ચયથી તથા) રાગાદિની પર્યાય જે જ્ઞાનમાં થઈ ગઈ, વ્યવહારમાં કહો- એટલે વિવિધ પર્યાયો; નિજજ્ઞાન અને નિજજ્ઞાનની ત્રણે કાળની પર્યાયો.
- જાણનારો શું જાણે છે? - તો કહે છે કે પોતાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તથા નિજજ્ઞાનરૂપે પરિણમેલા નિજજ્ઞાનીઓને પણ જાણે છે.
- એટલે સ્વપરપ્રકાશક સિદ્ધ કર્યું છે.
- પ્રકાશની પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે તે પોતાને પ્રકાશે છે અને પરને પ્રકાશે છે. તે પ્રકાશ પ્રકાશની પર્યાયમાંથી નહિ પરંતુ દ્રવ્યમાંથી - દીવામાંથી - થાય છે.
- તરંગ તરંગમાંથી નહિ પરંતુ જળમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.
- જે સમયે રાગને જાણવાની જ્ઞાનની પર્યાય ઉત્પન્ન થઈ, તે રાગને તે જ સમયે જાણે છે. ઉત્પન્ન થવાનો સમય તે જ તેને જાણવાનો સમય છે. અને જાણવા માટે બીજા જ્ઞાનની પર્યાયની જરૂર નથી.
- કેવળજ્ઞાનની પર્યાયને સિદ્ધ કરવા માટે આ બધી વાતો લીધી છે. નિજજ્ઞાનની પર્યાય દ્રવ્યમાંથી ઉત્પન્ન થઈને તે જ સમયે જાણે છે.
- દ્રવ્યમાંથી જે સમયે ઉત્પન્ન થઈ તે પર્યાય તે જ સમયે દ્રવ્યને જાણે છે, ગુણને જાણે છે અને પર્યાયને જાણે છે. નિજશક્તિમાં આવે છે- સ્વપરપ્રકાશક આવે છે.
- ગાથાનું છેલ્લું પદ: "પરિણામસ્વભાવત્વાત્:- | શીત થાય છે?
- પ્રશ્ન: આત્માને જાણવું અને બીજાને જાણવું - દેખવું - સ્પર્શવું એ બધું નથી કર્યું
- ઉત્તર: આત્મા અને તેના ભાવો બદલાતા- પરિણમતા દેખાય છે. જો તેમ ફૂટસ્થ હોત, બદલનારા- પરિણમનારા ન હોત તો એમ થઈ શકે નહિ.
- દર્શન જ્ઞાન જ્ઞાનની પરિણતિ બદલાયા કરે છે અને તેને રાગ-દ્વેષ પણ બદલાયા કરે છે. એ પોતે [illegible] નહિ પરંતુ ભિન્નભિન્નરૂપે પરિણમતા છે. ભવિષ્યની પર્યાય વર્તમાનમાં આવે, વર્તમાનની જ્ઞાનમાં આવે- એમ જ્ઞાન તેમને જાણ્યા કરે છે.
- એટલે નિજજ્ઞાનને સિદ્ધ કરતાં સર્વજ્ઞપણું પણ સિદ્ધ થાય છે. એટલે તો નિજજ્ઞાનની વાત છે, પરંતુ દર્શનજ્ઞાન પણ રાગ-દ્વેષનું ભિન્નભિન્ન જાણનું પરિણમન છે અને જ્ઞાન જાણે છે. ઉત્તર એવી બીજા વિભાગ છે.
- જાણે છે તે ધ્યાન પ્રગટ છે તેમજ જાણે છે તે ધ્યાન પણ પરિણમે છે (ઉત્પાદવ્યયરૂપે રહેલી છે).- એ રીતે અનેકાંત પ્રમાણન કર્યું છે.
- રાગાદિ થાય છે તેને સ્પર્શ્યા વિના દર્શન તેને પરવાહ પ્રતીત જાણે છે. (=રાગ)
- ત્રણ બોલ પ્રગટ છે: (૧) અનુરૂપવ્યુ ગુણને કરતો પ્રગટ છે; (૨) રાગ[illegible]ને પ્રગટ છે તેમ જ્ઞાન એટલે પ્રગટ છે; (૩) દ્રવ્યાકારનો નાશ અને આકૃતિની ઉત્પત્તિ (?)

गाथा - ३६ : प्रश्नोत्तर

(1) प्रश्न एक - उत्तर अनेक : निम्नलिखित उत्तरोंमें से किसी एक सही उत्तरको चुनिये।

प्रश्न: ज्ञेय द्रव्योंकी 'त्रिरूपता' किस प्रकार है?

उत्तर:
- A. ☐ भूत - भावि - वर्तमान
- B. ☐ द्रव्य - गुण - पर्याय
- C. ☐ उत्पाद - व्यय - ध्रौव्य
- D. ☐ उपर दिये गये सभी उत्तर

(2) 'सच' या 'झूठ' बताईये।

1- एक ज्ञानको जानने के लिये दूसरे ज्ञानकी जरूरत होती है।
2- आत्मा अपनी स्वपरप्रकाशक शक्ति के कारण स्वयंको सहज ही जान लेता है।
3- एक ज्ञानपर्यायमें से दूसरी ज्ञानपर्याय उत्पन्न होती है।
4- आत्मद्रव्यमें से ज्ञानपर्याय उत्पन्न होती है।
5- ज्ञानपर्याय ज्ञानपर्यायको जान सकती नहीं।
6- आत्मा ज्ञायक भी है और ज्ञेय भी है।
7- द्रव्य - गुण और पर्याय तीनोंमें ज्ञेयत्वपना है।
8- इस गाथामें सर्वज्ञपनेकी सिद्धिकी बात कही है।
9- ज्ञानकी पर्याय पहले उत्पन्न होती है और तत्पश्चात् ज्ञेयको जानती है।
10- आत्माका जाननपना और ज्ञेयोंका ज्ञेयपना इन दोनोंके परिणमन स्वभाव के कारण है।
11- यह जीव स्वयं ही ज्ञानरूप परिणमित होकर स्वतन्त्रतया ही जानता है; इसलिये यह जीव ही ज्ञान है।
12- कोई स्वयं अपनेमेंसे उत्पन्न हो सकता नहीं।
13- ज्ञानका पलटना ज्ञेयोंके पलटनेके कारण होता है।

ઉત્થાનિકા: હવે દ્રવ્યોના અતીત અને અનાગત પર્યાયો પણ, તાત્કાલિક પર્યાયોની માફક, પૃથક્પણે જ્ઞાનમાં વર્તે છે એમ સમજાવે છે:-

ગાથા: તે દ્રવ્યના સદ્ભૂત-અસદ્ભૂત પર્યાયો સૌ વર્તતા,
તત્કાલના પર્યાય જેમ, વિશેષપૂર્વક જ્ઞાનમાં. ૩૭.

અન્વયાર્થ:- તે (જીવાદિ) દ્રવ્યજાતિઓના સમસ્ત વિદ્યમાન અને અવિદ્યમાન પર્યાયો, (વર્તમાન) તાત્કાલિક પર્યાયોની માફક, વિશિષ્ટતાપૂર્વક (પોતપોતાના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે) જ્ઞાનમાં વર્તે છે.

ભાવાર્થ:- કેવળજ્ઞાન સમસ્ત દ્રવ્યોના ત્રણે કાળના પર્યાયોને યુગપદ્ જાણે છે. અહીં પ્રશ્ન ઉઠાવાય છે કે નષ્ટ અને અનુત્પન્ન પર્યાયોને જ્ઞાન વર્તમાન કાળે કેમ જાણી શકે? તેનું સમાધાન:- જગતમાં પણ દેખાય છે કે અલ્પજ્ઞ જીવનું જ્ઞાન પણ નષ્ટ અને અનુત્પન્ન વસ્તુઓને ચિંતવી શકે છે, અનુમાન દ્વારા જાણી શકે છે, તદાકાર થઈ શકે છે; તો પછી પૂર્ણ જ્ઞાન નષ્ટ અને અનુત્પન્ન પર્યાયોને કેમ ન જાણી શકે? ચિત્રપટની માફક જ્ઞાનશક્તિ જ એવી છે કે તે અતીત અને અનાગત પર્યાયોને પણ જાણી શકે છે. વળી, આલેખ્યત્વશક્તિની માફક, દ્રવ્યોની જ્ઞેયત્વશક્તિ એવી છે કે તેમના અતીત અને અનાગત પર્યાયો પણ જ્ઞાનમાં જ્ઞેયરૂપે આવે-જણાય. આ રીતે આત્માની અદ્ભુત જ્ઞાનશક્તિ અને દ્રવ્યોની અદ્ભુત જ્ઞેયત્વશક્તિને લીધે કેવળજ્ઞાનમાં સમસ્ત દ્રવ્યોના ત્રણે કાળના પર્યાયોનું એક જ સમયે ભાસવું અવિરુદ્ધ છે.

સારાંશ:- આગલી ગાથામાં કહ્યું હતું કે બધાં દ્રવ્યોની ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યની પર્યાયો હોય છે. એ જ વાતને આગળ વધારતાં હવે કહે છે કે અતીત અને અનાગત પર્યાયો પણ વર્તમાન પર્યાય સમાન જ જ્ઞાનમાં વિદ્યમાન છે.

- દ્રવ્ય ક્રમયુક્ત ચાલી (= પ્રવાહ થતી) કહેવાય છે. તેમાં એક સમયમાં એક પર્યાય હોય છે, જે ક્રમયુક્ત ચાલે છે - પોતાના સમયમાં પ્રગટપણે વર્તે છે. તે પર્યાય પોતાનું પ્રમુખ દર્શાવે છે. પર્યાય ક્રમયુક્ત થાય છે તે તેની રીતના છે - તેની સંપદા છે.
- અનંતકાળની ભૂત પર્યાયો અને ભવિષ્યની પર્યાયો - એ બધી અવિદ્યમાન પર્યાયો કેવળજ્ઞાનમાં વિદ્યમાનવત્ ભાસે છે. તે બધાં દ્રવ્યોની બધી પર્યાયો એક સાથે જાણવા છતાં પણ, પ્રત્યેક પર્યાયનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ, પ્રદેશ, કાળ, આકાર આદિ વિશેષતાઓ સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. તેમાં સંકર (ભળી જવું) - વ્યતિકર (બદલાવું) થતું નથી. કેવળજ્ઞાન એક સમયમાં બધું જાણે છે, માટે તેને નિશ્ચય કહ્યું છે, પરંતુ પ્રત્યેકનું જુદું ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાન થાય છે. આ રીતે અહીં જ્ઞાનસ્વભાવનું મહાત્મ્ય દર્શાવે છે. આત્માની જ્ઞાનશક્તિ અચલ અદ્ભુત છે, એનો વિચાર આવવો જોઈએ.
- જેમ નષ્ટ અને અનુત્પન્ન વસ્તુઓના આલેખ્યાકાર વર્તમાન જ છે, તેવી જ રીતે અતીત અને અનાગત પર્યાયના જ્ઞેયાકારો જ્ઞાનમાં વર્તમાનની જેમ જ જ્ઞાત થાય છે.
- અનંતકાળની વિનષ્ટ પર્યાયો અને ભવિષ્યની અનુત્પન્ન પર્યાયો કેવળજ્ઞાનમાં તો વર્તમાન પર્યાયોની સમાન જ વિદ્યમાન છે. જ્ઞાનનું જાણવું અને જ્ઞેયનું જણાવામાં આવવું એ તેમનો સહજ સ્વભાવ છે, તેમની સ્વરૂપ સંપદા છે; કોઈ લાચારી નથી.
- બધાં આપણા દ્રવ્યપ્રકાશ જ્ઞાનમાં (ભૂત અને ભવિષ્યની વાતો જાણવામાં આવે

છે તો પછી વિજ્ઞાનમાં - પુદ્ગલમાં - અનંત પર્યાયો જાણવામાં આવે તેમાં શું આશ્ચર્ય હોઈ શકે છે? આત્માની જ્ઞાનશક્તિ અને પદાર્થની જ્ઞેયત્વશક્તિ જ એમ બતાવે છે. અહીં ચિત્રપટના દૃષ્ટાંતથી જ્ઞાનશક્તિ અને અનંતપર્યાયોના દૃષ્ટાંતથી જ્ઞેયત્વશક્તિના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.

- અહીં જ્ઞાનનો અધિકાર છે. સર્વજ્ઞસ્વરૂપનું પર્યાયમાં જ્ઞાન, તેની પ્રતીતિ કરીને, ઠરીને તેના ફળ તરીકે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. આત્માના કેવળજ્ઞાનસ્વભાવનું આ વર્ણન છે.
- પ્રભુ! તારા જ્ઞાનના સ્વભાવની મર્યાદા તો જો! અનંત સ્વભાવ તારામાં ભર્યો છે.
- એક જ્ઞાન પરમેશ્વર છે. તેના અનંત અનંત ગુણમાં પ્રભુતા પડી છે. જ્ઞાન-દર્શન-આનંદ આદિ અનંત ગુણમાં પ્રભુતા પ્રસરી છે.
- બાહુબલી ભગવાનની, ભરતના ચિત્રની અને રામચંદ્રની - એમ ત્રણેય ચરિત્રોનું જ્ઞાન વર્તમાનમાં છે. તેમ તીર્થંકરને માટે, સિંહ અને હાથીનું જ્ઞાન વર્તમાનમાં છે. આમ ઉદાહરણ પણ ત્રણે કાળની પર્યાયો વર્તમાનવત્ જણાવવામાં આવેલ છે.
- પાટીયા ઉપર ભૂત, ભવિષ્યના તીર્થંકરો આગળ કે પાછળ ખ્યાલ આવેલ હોય છે. કોઈ ચિત્રમાં ત્રણે કાળના તીર્થંકરો જણાય છે - ભલે તેમજ ભવિષ્યના ઉદાહરણને ચાડો સમય લાગે કે ભાવ જૂદો છે.
- આચાર્ય કહે છે કે એને ભૂતકાળ - ભૂતકાળની હોય અને ત્રણે કાળની ભાવિમાં હોય કે ભૂતકાળમાં આવેલી દશા વિચરીને હતી, વર્તમાનમાં જોઈએ દશા છે અને ભવિષ્યમાં એવી જ દશા રહેશે.
- ચિદ્ કહે છે કે ભવિષ્યની જે પર્યાય થઈ નથી તેને દેખાવી જાણે છે - એમ અત્યારનું જ્ઞાન થયું; પણ એમ નથી. થશે તેનું જ્ઞાન વર્તમાનમાં થાય છે.
- ચિત્રપટની માફક જ્ઞાનશક્તિ - જ્ઞાનસ્વભાવ - જ એવો છે કે એને ભૂત-ભવિષ્યની પર્યાય ન જણાય એમ ન બને.
- જાણનારો તો જાણે, પરંતુ જોઈને પણ એવો સ્વભાવ છે કે તેના ભૂત, ભવિષ્ય જ્ઞાનમાં જણાય. આત્માની અદ્ભુત જ્ઞાનશક્તિ અને જ્ઞેયની અદ્ભુત જાણવામાં આવે એવી તેવી જ શક્તિ છે.
- એક સમયમાં ત્રણ કાળ જાણે એવું તારું સ્વરૂપ છે. એવા સર્વજ્ઞસ્વભાવની દૃષ્ટિ કર, એમાં ઠર; એ ધર્મ છે.
- દાખલો ચિત્રમાં આપ્યું છે કે દાખલો રૂપ નથી છે.
- આત્માને કેવળજ્ઞાનપ્રાપ્ય ન હોય એ બરાબર નથી. ભવિ-અભવિ બધાને પાંચેય જ્ઞાનના આવરણ છે. અભવિને એકત્વ પણ કેવળજ્ઞાન છે.
- અહીં તો એમ કહ્યું છે કે ભૂત-ભવિષ્યની પર્યાયો વિદ્યમાન - પ્રત્યક્ષ - નથી, પરંતુ તે જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ જણાય છે એ અપેક્ષાએ તે પર્યાયો વિદ્યમાન છે એમ કહેવામાં આવે છે. કેવળજ્ઞાનનો એવો સ્વભાવ છે કે તે અવિદ્યમાનને પણ તે છે એમ જાણે છે.
- જ્ઞાનની અપેક્ષાએ અવિદ્યમાન પર્યાયને ભૂતાદિ કહેવામાં આવે છે, પણ નથી તેને છે એમ કહીએ છીએ.
- કેવળજ્ઞાનને સિદ્ધ કરે છે. સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષુ.... તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં આવે છે. અનંત કે સર્વ દ્રવ્ય અને સર્વ પર્યાય કેવળજ્ઞાનમાં જણાય છે.

(१) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1. मैं अल्पज्ञ हूं, इसलिये भूत और भविष्यकी पर्यायोंको वर्तमानमें नहीं जानता हूं।
2. इस गाथाकी टीकामें ज्ञेयत्वशक्तिको चित्रपटके उदाहरणसे और ज्ञानशक्तिको आलेख्याकारोंके उदाहरणसे समझाया है।
3. केवलज्ञानमें सर्व द्रव्य-गुण-पर्यायें एक साथ जाननेमें आते हैं, इसलिये उन ज्ञेयोंके विशिष्ट काल, आकार आदि पृथक् पृथक् जाननेमें नहीं आते हैं।
4. ज्ञेयों ज्ञानमें ज्ञात होते हैं - वह ज्ञानकी स्वरूपसंपदा है और ज्ञेयोंकी लाचारी है।
5. भविष्यकी पर्याय जो अभी हुई अब नहीं है, उसका ज्ञान वर्तमानमें हो- वह तो असत्यका ज्ञान हुआ।
6. अभव्यको केवलज्ञान कभी भी होनेवाला ही नहीं है। - इसलिये उसे केवलज्ञानावरणीय कर्मका आवरण होता नहीं।
7. सद्भूत = भूत और वर्तमान पर्यायें
8. असद्भूत = भविष्यकी पर्यायें

ઉત્થાનિકા: હવે અવિદ્યમાન પર્યાયોનું (પણ) કથંચિત (-કોઈ પ્રકારે, કોઈ અપેક્ષાએ) વિદ્યમાનપણું કહે છે:-

ગાથા: જે પર્યાયો અજાત છે, વળી જન્મીને પ્રલીન જે,
તે સૌ અસદ્ભૂત પર્યયો પણ જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ* છે. ૩૮.

અન્વયાર્થ:- જે પર્યાયો ખરેખર ઉત્પન્ન થયા નથી, તથા જે પર્યાયો ખરેખર ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામી ગયા છે, તે અવિદ્યમાન પર્યાયો જ્ઞાનપ્રત્યક્ષ છે.

શબ્દાર્થ: • પ્રત્યક્ષ = અક્ષ પ્રતિ - અક્ષની સામે - અક્ષના નિકટમાં - અક્ષના સંબંધમાં હોય એવું
અક્ષ = જ્ઞાન, આત્મા; અક્ષાર્થ = ઇન્દ્રિયગૃહીત; જ્ઞાન = કેવળજ્ઞાન;

(ટીકા). જે પર્યાયો હજુ સુધી ઉત્પન્ન થયા નથી તથા જે ઉત્પન્ન થઈને વિલય પામી ગયા છે, તે (પર્યાયો), ખરેખર અવિદ્યમાન હોવા છતાં, જ્ઞાન પ્રતિ નિયત હોવાથી (જ્ઞાનમાં નિશ્ચિત-સ્થિર-ચોંટેલા હોવાથી, જ્ઞાનમાં સીધા જણાતા હોવાથી) જ્ઞાનપ્રત્યક્ષ વર્તતા થકા પથ્થરના સ્તંભમાં કોતરાયેલા ભૂત અને ભાવી દેવોની (તીર્થંકરદેવોની) માફક પોતાનું સ્વરૂપ અકંપપણે (જ્ઞાનને) અર્પતા એવા (તે પર્યાયો) વિદ્યમાન જ છે.

- આત્માનું કેવળજ્ઞાન ભૂત અને ભવિષ્યની અવસ્થાને જાણે છે; તેથી પર્યાયો વિલય થઈ ગઈ છે અને તેઓ વર્તમાન જ્ઞાનમાં ચોંટી ગઈ છે. અનંતકાળની અતીત અવસ્થાઓ જે વીતી ગઈ છે અને ભવિષ્યની અવસ્થાઓ જે થશે તેઓ બધી વર્તમાન જ્ઞાનમાં સીધી જ્ઞાત થાય છે. આવો વર્તમાનનો નિર્ણય કરે તો બધું અજ્ઞાન દૂર થઈ જાય છે.
- જ્ઞાનમાં બધું પ્રત્યક્ષ છે અને ત્રણે કાળોની અવસ્થા વર્તમાનવત્ છે - એમ જણાવે છે. જ્ઞાનમાં ભૂતકાળ અને ભવિષ્યની અવસ્થાઓ પ્રત્યક્ષ વર્તમાન દેખાય છે, તેથી કાળોની ભૂતકાળ અને ભવિષ્યની અવસ્થાઓ વર્તમાનવત્ છે.
- જે થવાનું છે, તે થાય છે - એવો નિયતિનો પુરુષાર્થ છે.
- જેને જે સમયે થવાનો છે, તે જ થાય છે અને જેને જે રીતે થવાનો છે, તે જ થશે - આવા જ્ઞાનસ્વભાવની જેને પ્રતીતિ થઈ છે, તે જ્ઞાતા-દૃષ્ટા થવાનો છે અને આવા પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વભાવને જાણે છે, જેનાથી જ્ઞાનની બધી પર્યાયો જ્ઞાન થઈ જાય છે - એવા કેવળજ્ઞાનની અસ્તિ ભાસે છે, તેને સંસાર તથા અજ્ઞાનતાનો ભાર નીકળી જાય છે અને પોતાના વીતરાગતાનો ભાવ આવે છે.
- શું ગાથા છે! જૈન દર્શનના પ્રાણ છે! ભગવાન પરમેશ્વરના ગાંડા છે.
- મારી પર્યાયને પણ હું ફેરવી દઉં - એવા મિથ્યાત્વના જોર ઉતારવાના આ મંત્ર છે.
- વિલય થઈ છે - એ વર્તમાનની અપેક્ષાએ. પણ તે વિલય થઈ છે દ્રવ્યમાં.
- દ્રવ્યની શક્તિ અનંત છે અને પર્યાયની શક્તિ પણ અનંત છે. દ્રવ્યમાં અનંત શક્તિ હોય તો પર્યાયમાં હોય ને?
- તે પર્યાયો કેવળજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ જણાય છે ત્યારે તેમને વ્યવહારથી ભૂતકાળ કહે છે. તે પર્યાયો શ્રુતજ્ઞાનમાં પરોક્ષ રીતે જણાય છે અને પરોક્ષ પણ પ્રમાણ છે ને?
- જ્ઞાનમાં નિશ્ચિત = જે ત્રણકાળની પર્યાય થવાની અને થઈ ગઈ તે જ્ઞાનમાં સ્થિર

છે, ઓછી થાય છે. સમય કોઈ એનો અંત ગત થયો.

- એક જ્ઞાનમાં ગાઢ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો-કોઈ નિર્ણય થાય છે. જે પદાર્થના નિર્ણય પદાર્થના આધારે ન થાય પરંતુ દૃષ્ટિને આધારે થાય.
- જ્ઞાનમાં સાચી = વર્તમાનમાં દિશા જ્યારે બદલાશે એમ નહિ. એમ દિશા એમ અનુમાનથી નહિ જાણે પણ સાચું જાણે છે.] સ્મૃ.
- વિચારકોને વિચાર એને સંચિત કરવાની એ વાત છે. એ વાતને ઇતિહાસ, પરીક્ષાના,
- સ્વાત થિયરીમાં કહ્યું છે કે - જો કોઈ જ પુરુષ જે નિર્ણય પદાર્થ દિશા એ રીતે જાણે તે સ્યાદ્વાદદૃષ્ટિ છે, નહિ તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.
- નહિ તેને પ્રત્યક્ષ જાણે કે એ રીતે!
- (રોય) દૃશ્યમાં તેના સંબંધ છે, માટે તેની ભવિષ્યની પર્યાય જાણે છે એમ પણ નહિ જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ તે પર્યાયો પ્રત્યક્ષ જણાય છે.
- અંદરનું સ્વરૂપ જોઈએ અચિંત્ય, અદ્ભુત છે. એ રીતે જ જાણે તે વિજ્ઞાનને જાણતો નથી એવા! વિજ્ઞાનની કોઈ પર્યાયની સાથે અત્યંત આશ્ચર્યતા, વિસ્મયતા!
- નિયત = નિશ્ચય. ત્રણેકાળ એમાં એમ જ થયું. દિશા જ્યારે બદલાશે એમ નહિ. કેવળી સાચા જણાય છે. ગયા કાળમાં ભગવાન એને અનુભવ્યા થઈ ગયા તે ભગવાન, ભવિષ્ય કાળ આદિ ભવિષ્યના એ પર્યાયના ભાગમાં થનારાયેલ હોય એમ અત્યારે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. એકંદર કાળ ભવિષ્યમાં તીર્થંકર થશે એ નક્કી છે.
- જ્ઞાનમાં પરિણમ્ય પરિણામકત્વ નામનો એક ગુણ છે કે જે જ્ઞાનના પદાર્થો છે તે જ્ઞેયપણે જણાય. જ્ઞેયોના સમયે સમયે જે આકાર હોય તેને જ્ઞાન જાણે. પરને પ્રમેય કર એવા પરના જ્ઞાનમાં પ્રમેય થાય.
- અર્પણપણે અર્પે છે = (જ્ઞેય) જાણે ત્રણ એને ભવિષ્યની પર્યાયો સ્થિર હોય એ રીતે અર્પે છે, એને પોતાની પર્યાય પરના જ્ઞાનમાં અર્પણપણે અર્પે છે.
- એને પોતાના જ્ઞાનમાં એ વિચાર એવું તેને ત્રણે વિજ્ઞાન આવશે.
- ત્રણે કાળને જાણનારનો ગયે કાળમાં જોઈ સિવાય વિકલ્પ ન હોય.
- દૃશ્યનો એવો જોઈ અચિંત્ય સ્વભાવ જ છે કે અસદ્ભૂત પર્યાયોને પ્રત્યક્ષપણે જાણે છે. બાપુ! એની પ્રભુતા કરવા જે બહુ આકરી વાત છે.
- પરસ્પર નહિ, પરંતુ તેના પ્રત્યે પ્રત્યક્ષ છે - જ્ઞાન પ્રત્યે તો પ્રત્યક્ષ જ છે. અસદ્ભૂતને પણ પ્રત્યક્ષ કર એવો જ્ઞાનગુણનો સ્વભાવ છે. એવા એવા ગુણોનો સ્વભાવ પણ આશ્ચર્યકારી છે. અરે! જડના ગુણો પણ આશ્ચર્યકારી છે. જડની પર્યાય પણ ત્રિકાળ સ્વતંત્ર થાય છે.

गाथा-३८ : प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाइये।

1. प्रत्यक्ष	A. अब तक
2. अक्ष	B. निश्चित, स्थिर, चिपक गयी हुई
3. अद्यापि	C. सीधा (अनुमानसे नहीं)
4. निखात	D. अविद्यमान (भूत और भाविष्यकी)
5. अकंप	E. ज्ञान, आत्मा
6. असद्भूत	F. स्थिर

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- यह गाथा पर्यायोंकी क्रमबद्धताको पुरस्कार करती है।

2- अविद्यमान (भूत और भविष्यकी असद्भूत) पर्यायें केवलज्ञानमें प्रत्यक्ष जाननेमें आती हैं इसलिये भूतार्थ हैं - यह निश्चयका कथन है।

3- दूसरोंकी पर्यायमें तो मैं फेरफार ~~नहीं कर सकता~~, मगर मेरी पर्यायको अवश्य बदल सकता हूं। पुरुषार्थका यही सच्चा स्वरूप है।

4- जो होनहार है, वही होता है - इस नियममें पुरुषार्थहीनता है।

5- सर्वज्ञकी सत्ताके स्वीकार बिना भी सम्यग्दर्शन तो हो सकता है।

6- केवलज्ञानमें भूत और भविष्य जाननेमें आते हैं, किंतु श्रुतज्ञानमें नहीं।

7- नव तत्त्वोंमेंसे इस गाथामें लेकर तत्त्वका निर्णय करवाया है।

8- ज्ञानमें सीधा जाननेमें आते हैं = वर्तमानमें जब वे होंगे तब जाननेमें आयेंगे।

9. द्रव्योंमें ऐसी योग्यता है इस कारणसे ज्ञान इनकी असद्भूत पर्यायोंको जानता है।

10. हम सबको जब इस गाथाके मर्मका भावभासनपूर्वक स्वीकार आयेगा, तब हमारे सबके केवलज्ञानका Reservation हो जायेगा।

11. पू. गुरुदेवश्री इस गाथाके बारेमें अंतरके उल्लासके साथ बारबार भावविभोर होकर कहते हैं कि - आ गाथा छे! जैनदर्शनना प्राण छे! भगवान परमेश्वरना मंत्रो छे! यह बताता है कि इनका आत्मा निकटवर्ती केवलज्ञानी है।

ઉત્થાનિકા:- હવે આ જ આત્માના પર્યાયનું જ્ઞાનપ્રત્યક્ષપણું દૃઢ કરે છે:-

ગાથા: જો જન્મ કેરા - નષ્ટ પર્યાયો તણી પ્રત્યક્ષતા
નવ હોય જો, તો જ્ઞાનને એ 'દિવ્ય' કોણ કહે ભલા? ૩૯.

અન્વયાર્થ:- જો અનુત્પન્ન પર્યાય તથા નષ્ટ પર્યાય જ્ઞાનને (કેવળજ્ઞાનને) પ્રત્યક્ષ ન હોય, તો તે જ્ઞાનને 'દિવ્ય' કોણ પ્રરૂપે?

ભાવાર્થ:- કેવળ અતીન્દ્રિય કેવળજ્ઞાનની એ દિવ્યતા છે કે તે કેવળ દ્રવ્યોના સમસ્ત પર્યાયોને (અતીત ને અનાગત પર્યાયોને પણ) સંપૂર્ણપણે એક જ સમયે પ્રત્યક્ષ જાણે છે.

સારાંશ:
- કેવળ અતીન્દ્રિય કેવળજ્ઞાનની આ દિવ્યતા છે કે તે કેવળ દ્રવ્યોની સમસ્ત અવસ્થાઓને - ભૂતકાળ તથા ભવિષ્યની અવસ્થાઓને - સંપૂર્ણપણે એક જ સમયમાં પ્રત્યક્ષ જાણે છે. આ વાત વારંવાર સ્પષ્ટ કરવા જેવી છે. આમ આ ગાથામાં ન કેવળ કેવળજ્ઞાનનો મહિમા બતાવ્યો છે, પરંતુ કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.
- અજાત ઉત્પત્તિ અનુત્પન્ન એટલે = ભવિષ્યની
- અપ્રગટ અર્થ = પહેલાં ભૂત બન્યા, પછી વર્તમાન બન્યા, પછી ભવિષ્ય બન્યા એવા પર્યાયનો સ્વભાવ છે.
- દિવ્યતા = અલૌકિકતા = વિશેષતા
- આ મહિમાની વાત છે.
- અહો! આ ગાથાઓ તે ગાથાઓ છે ને! અદ્ભુત રચના છે કુંદકુંદની!
- પ્રભુતાપણું છે ને? કેવળજ્ઞાનમાં પ્રભુતાપણું છે. તેની પર્યાયમાં પ્રભુતાપણું છે. સ્વભાવ પ્રભુ એવો અલૌકિક છે એવી પ્રભુતાસ્વતાનું રૂપ જ્ઞાનમાં - સર્વજ્ઞતામાં - છે.
- જરા વિચાર કર આ શું મહિમા - ઉત્કૃષ્ટ જાત એવો જ્ઞાનનો વિશિષ્ટ સ્વભાવ છે.
- આ જાણીને કરવું શું? કે આ સર્વજ્ઞસ્વભાવને સ્વસંવેદન જાણવો. ત્યારે કેવળજ્ઞાન થાય છે. એની સન્મુખ થતાં, એનું ચિંતન કરતાં પ્રગટ થાય ત્યારે મહિમા થાય.
- દ્રવ્યની જે અવસ્થાઓ થઈ ગઈ અને થશે તેને ઈન્દ્રિયજ્ઞાન જાણી શકતું નથી - કામ નથી કરે છે. અતીન્દ્રિય પદની પ્રીતિ એના ધ્યાન અને અભ્યાસથી થાય છે.

(१) जोड़ी मिलाइये।

1. अक्रम अर्पण करना	A. भूतकाल की
2. अनागत	B. भविष्य की
3. विनष्ट	C. एक साथ ज्ञेय बनना
4. दिव्यता	D. अलौकिकता, विस्मयता

(२) 'सत्य' या 'झूठ' बताइये।

1- विनष्ट, वर्तमान और अनुत्पन्न - सभी पर्यायों को केवलज्ञान प्रत्यक्ष जानता है।

2- विनष्ट, वर्तमान और अनुत्पन्न - सभी पर्यायों का ऐसा स्वभाव है कि वे केवलज्ञान में अक्रम जानने में आती हैं।

3- अनंत महिमावंत केवलज्ञान का अंतर के स्वीकारपूर्वक महिमा आना केवलज्ञान की प्राप्ति की प्रथम सीढ़ी है।

4- यह मोहिनता की बात है।

5- सर्वज्ञत्वशक्ति में प्रभुत्वशक्ति का रूप है, इसलिये केवलज्ञान में प्रभुत्वपना है।

6- यह सब जान कर सर्वज्ञस्वभावी आत्मा की सन्मुख होकर उसका अनुभव करना।

ગાથા ૪૦

ઉત્થાનિકા: હવે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને માટે જ નષ્ટ અને અનુત્પન્ન જાણવાનું અશક્ય છે (અર્થાત્ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન જ નષ્ટ અને અનુત્પન્ન પદાર્થોને-પર્યાયોને જાણી શકતું નથી) એમ ન્યાયથી નક્કી કરે છે:-

ગાથા:
ઈહાદિપૂર્વક જાણતા જે અક્ષપતિત પદાર્થને
તેને પરોક્ષ પદાર્થ જાણવું શક્ય ના-જિનજી કહે. ૪૦.

અન્વયાર્થ:- જેઓ અક્ષપતિત અર્થાત્ ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થને ઈહાદિક વડે જાણે છે, તેમને માટે *પરોક્ષભૂત પદાર્થને જાણવાનું અશક્ય છે એમ સર્વજ્ઞદેવે કહ્યું છે.

* પરોક્ષ = અક્ષની પર અર્થાત્ અક્ષથી દૂર હોય એવું; ઇન્દ્રિય-અગોચર

ભાવાર્થ:- ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, ઇન્દ્રિય સાથે પદાર્થનો (અર્થાત્ વિષયનો સાથે વિષયીનો) સન્નિકર્ષ-સંબંધ હોય તો જ (અને તે પણ અવગ્રહ-ઈહા-અવાય-ધારણારૂપ ક્રમથી) પદાર્થને જાણી શકે છે. નષ્ટ અને અનુત્પન્ન પદાર્થોની સાથે ઇન્દ્રિયનો સન્નિકર્ષ નહિ હોવાથી ઇન્દ્રિયજ્ઞાન તેમને જાણી શકતું નથી. માટે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન હીન છે, હેય છે.

સારાંશ:
- અક્ષપતિત = ઇન્દ્રિયગોચર
- પરોક્ષ = અક્ષની પર અર્થાત્ અક્ષથી દૂર હોય એવું; ઇન્દ્રિય-અગોચર
- સન્નિપાત = ગ્રહણ; સંબંધ થવો તે
- સન્નિકર્ષ = સંબંધ; સમીપતા
- ઈહાદિક = અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા - એવા મતિજ્ઞાનના ભેદો
- અતીત = ભૂતકાળ
- અનાગત = ભવિષ્યકાળ
- ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને માટે બધા પદાર્થોની ત્રિકાળની બધી પર્યાયોને જાણવું શક્ય નથી, કારણ કે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન પરોક્ષજ્ઞાન છે
- ઇન્દ્રિયજ્ઞાન નિમિત્તનો આશ્રય કરે છે, તેથી ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની રુચિ છોડવાલાયક છે. ઇન્દ્રિયજ્ઞાન અક્રમિક નથી કારણ કે તે થોડું થોડું જાણે છે, અને વિષયને જાણે છે; માટે એને સદોષપણું થયું છે, તે કારણે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની રુચિ છોડીને જ્ઞાનસ્વભાવની રુચિ કરવી જોઈએ.
- ઇન્દ્રિયજ્ઞાન સ્વભાવનો આશ્રય લેતું નથી, તેથી નિમિત્તનો આશ્રય લે છે; માટે તે જ્ઞાન હેય છે. સ્વભાવનું અવલંબન લેનારા જ્ઞાનથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટે
- જુઓ! મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનના ભેદ છે. જે સ્વભાવ જ અખંડ એકાકારી છે, તે વિભાગ જ ઈહા-અવાય વિભાગ જ્ઞાનપ્રમાણમાં થાય છે.
- પરોક્ષજ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિયોનો પદાર્થો સાથે જ્યાં સુધી સંબંધ ન હોય, ત્યાં સુધી જાણવું થતું નથી. તેથી ઇન્દ્રિયજ્ઞાન ભૂત-ભાવિ પર્યાયોને જાણી શકતું નથી, દૂરવર્તી પર્યાયોને પણ જાણી શકતું નથી; માટે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન હેય છે.
- અનુક્રમે ભિન્નતા = અવગ્રહ પહેલાં પકડે, પછી વિચાર કરે, પછી નિર્ણય કરે.
- વર્તમાન પદાર્થ ગ્રાહ્ય અને પોતે ગ્રાહક એવો સંબંધ છે, પરંતુ ભૂત, ભવિષ્યના પદાર્થ ગ્રાહ્ય અને પોતે ગ્રાહક એવો સંબંધ નથી.
- ઇન્દ્રિયજ્ઞાનથી સ્વરૂપનું + અંદર આત્માનું જ્ઞાન થતું નથી.

- ખરેખર પરમાર્થ- પરમાત્માનું જ્ઞાન એ તો ઊંચું પરમ છે.
- શાસ્ત્રજ્ઞાન થયું તે શબ્દજ્ઞાનથી આત્મજ્ઞાન ન થાય.
- ભગવાને કહ્યું છે કે જેને સ્વસંવેદન પ્રગટ થયું હોય, તેને ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને હેય કરીને ખાલી ખાતાનું વેદન – જ્ઞાનનું એક આનંદનું વેદન થયું. તે અતીન્દ્રિય આનંદનો આસ્વાદ કરે તેને ખબર.
- જેની મીઠાશ [illegible] સ્વાદથી અનંતગુણ છે – એને ઇન્દ્રિયજ્ઞાન કેમ જાણે? એક સમયના ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને અનંતનો જ્ઞાયક કેમ થાય?
- ભગવાન તો કહે ઇન્દ્રિય એને મનના સંબંધથી રહિત છે, આખા પરવસ્તુના સંબંધથી રહિત છે. મન એને ઇન્દ્રિય પણ પર છે. મનનો વિષય છ દ્રવ્ય એને અરૂપી તથા ઇન્દ્રિયનો વિષય રૂપી. મુનિ ભગવાનને અમૂર્તરૂપ [illegible] ગયો છે – સ્વીકાર્યું ગયો છે.
- એટલે એનો લાભ સાંભળી નથી એને ગુરુગમ નથી. એનો લાભ ગુરુગમ વિના મળે એમ નથી. કેમ કે ગુરુગમ મુજબ ઉપયોગ નો હોય.
- સ્વભાવમાં જ્ઞાન રૂપમાં કહ્યું છે તે જે ઇન્દ્રિયોને જાણે છે. એના દ્રવ્યેન્દ્રિયો તો છોડવા, ભાવેન્દ્રિયનું પણ લક્ષ છોડવું. ભગવાનની વાણી સાંભળી છે, તે પણ ઇન્દ્રિય છે. એ વાણીમાં એવા નિમિત્ત – ભગવાન પણ – તે બધા ઇન્દ્રિયના વિષય માટે તેમને છોડવા – (એમ કહ્યું છે).
- ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન થાય, આત્માનું જ્ઞાન થાય – એને છોડવું. ભગવાનની દિવ્ય પણ બહારી ઇન્દ્રિયનો આધાર. એને જ જાણ એટલે કે કહું છે છોડ, એટલે કે એને સાંભળીને જ્ઞાન થયું તે પણ છોડ.
- જ્યાં ભગવાન નાનું ફરમાન છે કે એના ભાગ માટે ઇન્દ્રિય છોડો. [illegible] કહ્યું છે કે એના ભાગ માટે પરદ્રવ્ય છોડો. આત્મા [illegible] રાગ થશે – વિકાર થશે. એ સાંભળવાની વાત નથી.

गाथा - ४० : प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाइये।

1- अक्षपतित	A मिलाप
2- परोक्ष	B भूतकाल
3- सन्निपात	C आत्मासे दूर
4- सन्निकर्ष	D भविष्यकाल
5- अतीत	E संबंध
6- अनागत	F इन्द्रियगोचर

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- भूत और भावी पर्यायोंका इन्द्रियोंके साथ सन्निकर्ष होता नहीं इसलिये इन्द्रियज्ञान अतीत-अनागतको जानता नहीं।

2- इन्द्रियज्ञान खंड-खंड जानता है, एक विषय को जानता है।

3- ईहादिक = ईहा, अवग्रह, धारणा और अवाय - इस क्रमसे।

4- इन्द्रियज्ञानके भूतकाल के साथ ग्राह्य-ग्राहक संबंध है, लेकिन भविष्यकाल के साथ नहीं।

5- 'इन्द्रियज्ञान ज्ञान नहीं है' - यह कथन आत्मप्राप्तिके प्रयोजन की अपेक्षा से यथार्थ है।

6- इन्द्रियज्ञान हम जैसे नीचेकी भूमिकावाले जीवोंके लिये उपादेय है और सम्यग्दृष्टि साधक जीवों के लिये हेय है।

7- परलक्षी ज्ञान बंधका कारण है, इसलिये हमें प्रवचनसारका यह अभ्यास नहीं करना चाहिये।

8- तीर्थंकर भगवान के लक्षसे हमें दुर्गति होगा।

9- इन्द्रियोंको जीतना = उनका लक्ष छोड़ना।

ગાથા ૪૧

ઉત્થાનિકા: હવે, અતીન્દ્રિય જ્ઞાન માટે જે જે કહેવામાં આવે છે તે (બધું) સંભવે છે એમ સ્પષ્ટ કરે છે:-

ગાથા:
જે જાણતું અપ્રદેશને, સપ્રદેશ, મૂર્ત, અમૂર્તને,
પર્યાય નષ્ટ-અજાતને, ભાખ્યું અતીન્દ્રિય જ્ઞાન તે. ૪૧.

અન્વયાર્થ:- જે જ્ઞાન અપ્રદેશને, સપ્રદેશને, મૂર્તને અને અમૂર્તને, તથા અનુત્પન્ન તેમ જ નષ્ટ પર્યાયને જાણે છે, તે જ્ઞાન અતીન્દ્રિય કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ:
- ઉપદેશ, અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયો આદિ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના બહિરંગ રૂપ (જ્ઞાનના સ્વરૂપથી ભિન્ન સ્વરૂપવાળા)-કારણો છે; અને ઉપલબ્ધિ (ક્ષયોપશમ), સંસ્કાર વગેરે અંતરંગ સ્વરૂપ-કારણો છે.
- ઇન્દ્રિયજ્ઞાન: ૧. સપ્રદેશને જ જાણે છે, કારણ કે તે સ્થૂળનું જાણનાર છે.
  ૨. અપ્રદેશને નથી જાણતું, કારણ કે તે સૂક્ષ્મનું જાણનાર નથી.
  ૩. મૂર્તને જ જાણે છે, કારણ કે મૂર્તિક વિષય સાથે તેને સંબંધ છે.
  ૪. અમૂર્તને નથી જાણતું, કારણ કે અમૂર્તિક વિષય સાથે તેને સંબંધ નથી.
  ૫. વર્તમાનને જ જાણે છે, કારણ કે વિષય-વિષયીના સન્નિપાતનો (સંયોગનો) સદ્ભાવ છે.
  ૬. વર્તી ચૂકેલાને અને ભવિષ્યમાં વર્તનારને નથી જાણતું, કારણ કે ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના સન્નિકર્ષ (સંબંધ)નો અભાવ છે.
- અતીન્દ્રિયજ્ઞાન: અનાવરણ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન અપ્રદેશ, સપ્રદેશ, મૂર્ત, અમૂર્ત, તથા અનુત્પન્ન તેમ જ વ્યતીત પર્યાયોને જાણે છે. જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિ અનેક પ્રકારના ઇંધનને બાળે છે, તેમ નિરાવરણ જ્ઞાન જ્ઞેયમાત્રને - દ્રવ્યપર્યાયમાત્રને જાણે છે.
- ઉપદેશ, મન (અંતઃકરણ), અને ઇન્દ્રિયો પૌદ્ગલિક હોવાથી તેનું રૂપ જ્ઞાનના સ્વરૂપથી ભિન્ન છે. તેઓ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં બહિરંગ કારણો છે.
- અપ્રદેશ = પરમાણુ, કાલાણુ
- કેવળજ્ઞાનને આવરણ નથી તથા તે અતીન્દ્રિયજ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન અપ્રદેશ એવા કાલાણુ તથા પરમાણુને અને સપ્રદેશ એવા સ્થૂળ સ્કંધાદિ, મૂર્ત, અમૂર્ત પદાર્થોને જાણે છે, તેમજ જે અવસ્થાઓ વીતી ચૂકી છે - એવા ભૂત ભાવોમાં આવેલ સર્વ પદાર્થોને જાણે છે.
- જે ભાવી પર્યાયો જે વર્તમાનમાં ઉત્પન્ન થઈ નથી અને જે વીતી ગઈ છે, તેઓ જ્ઞેયપણાને ઉલ્લંઘન કરતી નથી કારણ કે તેઓ જ્ઞેયપણું પામે છે; તેથી તેઓ જ્ઞાનમાં જ્ઞાત થઈ જાય છે.
- જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિ અનેક પ્રકારની નાની તેમજ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિને બાળી નાખે છે, મોટી વનસ્પતિને સૂકી ઘાસ પછી બાળે છે. તેમ જ રીતે પ્રકાશમાન જ્ઞાન દીપકરૂપ સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન વર્તમાનને તો જાણે જ છે, પરંતુ ભૂત અને ભવિષ્યને પણ જાણે છે - એવો સ્વભાવ છે
- અતીન્દ્રિય જ્ઞાન કોઈ પરની સહાયતાથી પ્રવૃત્ત થતું નથી, તેથી તે બધા જ્ઞેય-

પદાર્થોને તેમની વર્તમાન, ભૂત અને ભાવિ પર્યાયો સાથે અત્યંત સ્પષ્ટરૂપે એક સમયમાં એક સાથે જાણે છે. બધાને જાણવામાં તેને કોઈ શ્રમ થતો નથી; કારણ કે જ્ઞાન જાણવું તે તેનો સહજ સ્વભાવ છે.

- જેને અતીન્દ્રિય જ્ઞાન પ્રગટ થઈ જાય છે, તેને અતીન્દ્રિય સુખ પણ નિયમથી પ્રગટ થાય છે; આથી અતીન્દ્રિયજ્ઞાન પરમ ઉપાદેય છે.
- ઇન્દ્રિયજ્ઞાન હેય છે એમ બતાવ્યું છે. જેમ દવા ઇત્યાદિનો રાગ જેને આરોગ્ય દશા પ્રગટ કરવું છે તેને હેય છે તેમ સ્વાશ્રિત કરનારને ઇન્દ્રિયજ્ઞાન હેય છે. ઇન્દ્રિયથી થતું જ્ઞાન છોડવાલાયક છે.
- ઉપદેશ: આ તો તે ઉપદેશ ગમે તો જ્ઞાન થાય. ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં ઉપદેશ નિમિત્ત છે. એ સાચું જ્ઞાન નથી. ઉપદેશ ગમે એ એના પરાધીનતા છે, એ પરાધીન કારણ છે. અરે ઉપદેશ-શ્રવણથી ૧૧ અંગનું જ્ઞાન થયું એ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન છે, આત્મજ્ઞાન નહિ. સાંભળેલું જ્ઞાન એ જ્ઞાન નથી એના એને ખબર પડી નહિ એને અજ્ઞાન ગણ્યું (૩૮).
- અંત: કરણ = મન. એ પરાધીન કારણ છે, એ બધું પરાધીન છે.
- ઉપલબ્ધિ = જ્ઞાનના ક્ષયોપશમ-શક્તિ, એ અંતરંગ કારણ છે; એનાથી ઇન્દ્રિયજ્ઞાન થાય પણ આત્મજ્ઞાન ન થાય. સ્વસંવેદન ક્ષયોપશમજ્ઞાનના આધારથી ન થાય.
- સંસ્કાર: જ્ઞાનમાં પૂર્વના સંસ્કાર હોય એ વડે પણ આત્મજ્ઞાન ન થાય. એ પરાશ્રિત છે. તેનાથી ઇન્દ્રિયજ્ઞાન થાય છે, નિશ્ચય થતો નથી. એના સ્વરૂપનો ઊંડો આશ્રય કરે તો નિશ્ચય થાય છે.
- ઇન્દ્રિયજ્ઞાન પણ પરાધીન પર-વસ્તુ છે, દુઃખરૂપ છે; તેને છોડી અને નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદન જ્ઞાન - રાગરહિત જ્ઞાન - આનંદનો વેદ - તેમાં રતિ કર. સર્વજ્ઞપદ પામવાનો એ ઉપાય છે. (પ્રવચનસારની ટીકા)
- આત્મા જ્ઞાનમાં સૂક્ષ્મ ભર્યો ભરેલો છે. અંગુલના અસંખ્યમા ભાગમાં અસંખ્ય ઔદારિક શરીર છે, તે દરેક શરીરમાં અનંતા નિગોદના જીવો છે. તે દરેકને તૈજસ અને કાર્મણ શરીર છે. તે દરેક પરમાણુને અનંત ગુણ છે. એ દરેક ગુણમાં પણ અનંત ગુણ છે અને તે બધાને અનંતી પર્યાયો છે. તે બધાને અતીન્દ્રિય જ્ઞાનના સામર્થ્યને અગોચર નથી. આત્મા ભાર આનાથી ભર્યો છે.
- જેમ અરીસો ઝળહળાટ બધા પદાર્થોને બતાવે છે, તેમ સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન ભૂત-અનાગતને, દૂર-નિકટને, ગુપ્ત-પ્રગટને બધાને વર્તમાનમાં જાણે છે. આવા સર્વજ્ઞની શ્રદ્ધા હું સર્વજ્ઞસ્વભાવ છું - એનાથી થાય છે અને એ શ્રદ્ધાથી જીવ અંતરમાં રમતાં રમતાં સર્વજ્ઞપદ પામે છે.

गाथा-४१ : प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाइये।

1- इन्द्रियज्ञान के बहिरंग कारण	A. मन
2- इन्द्रियज्ञान के अंतरंग कारण	B. सप्रदेश
3- इन्द्रियज्ञान	C. अप्रदेश
4- अतीन्द्रियज्ञान	D. ज्ञान के स्वरूप से भिन्न स्वभाववाले
5- विरूप	E. उपदेश, अंतःकरण, इन्द्रिय आदि
6- स्थूल	F. उपलब्धि, संस्कार आदि
7- सूक्ष्म	G. सप्रदेश को ही, स्थूल को ही, मूर्त को ही, वर्तमान को ही जानता है।
8- अंतःकरण	H. अप्रदेश को भी, सूक्ष्म को भी, अमूर्त को भी, अनुत्पन्न-व्यतीत को भी जानता है।
9- अप्रदेश	I. परमाणु, कालाणु

(२) सच या झूठ बताइये।

1- अंतःकरण = हृदय

2- अप्रदेश = जिसके कोई प्रदेश न हो।

3- उपदेश, अंतःकरण और इन्द्रिय आदि बहिरंग कारण इन्द्रियज्ञान की पराधीनता के सूचक हैं।

4- इन्द्रियज्ञान के अंतरंग कारण उपलब्धि (क्षयोपशम) और संस्कार आदि के आत्मज्ञान होता है।

5- भूत और भविष्य की पर्यायें वर्तमान में ज्ञान के ज्ञेय नहीं बन सकती।

6- अतीन्द्रिय ज्ञान असहाय है (इसे किसी की सहाय की जरूरत नहीं)

7- दवादानादि के रोग की तरह इन्द्रियज्ञान भी दुःखरूप है, हेय है, आत्मप्राप्ति के लिये बाधारूप है।

8- सर्वज्ञ की श्रद्धा - "मैं सर्वज्ञ स्वभावी हूँ" - इससे होती है।

ગાથા ૪૨

ઉત્થાનિકા: હવે જ્ઞેય પદાર્થરૂપે પરિણમન જેનું લક્ષણ છે એવી (જ્ઞેયાર્થપરિણમનસ્વરૂપ) ક્રિયા જ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થતી નથી એમ શ્રદ્ધે છે (અર્થાત્ એમ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે.)

ગાથા:
જો જ્ઞેય અર્થે પરિણમે જ્ઞાતા, ન ક્ષાયિક જ્ઞાન છે;
તે કર્મને જ અનુભવે છે એમ જિનદેવો કહે. ૪૨.

અન્વયાર્થ:- જ્ઞાતા જો જ્ઞેયપદાર્થરૂપે પરિણમતો હોય તો તેને ક્ષાયિક જ્ઞાન નથી જ. જિનેન્દ્રોએ તેને કર્મને જ અનુભવનાર કહ્યો છે.

ભાવાર્થ:- જ્ઞેય પદાર્થોરૂપે પરિણમવું અર્થાત્ 'આ લીલું છે, આ પીળું છે' ઇત્યાદિ વિકલ્પરૂપે જ્ઞેય પદાર્થોમાં પરિણમવું તે કર્મનો ભોગવટો છે, જ્ઞાનનો ભોગવટો નથી. નિર્વિકાર સહજ આનંદમાં લીન રહી સહજપણે જાણ્યા કરવું તે જ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે; જ્ઞેય પદાર્થોમાં અટકવું - તેમના સન્મુખ વૃત્તિ થવી, તે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નથી.

સારાંશ: • આચાર્ય ભગવંત આ ગાથાની ઉત્થાનિકા લખતાં કહે છે કે જેને કર્મોદયના કારણે ઇષ્ટનિમિત્તથી-અનિષ્ટથી વિકલ્પરૂપે જ્ઞેયાર્થોમાં વિભાગનું પરિણમન છે, તેને ક્ષાયિક જ્ઞાન નથી. અને ટીકામાં કહે છે કે 'આ લીલું છે, આ પીળું છે' ઇત્યાદિ વિકલ્પરૂપે જ્ઞેયપદાર્થો પ્રતિ પરિણમન કરે છે, તો તે આત્માને ક્ષાયિક જ્ઞાન નહિ અવિકલ જ્ઞાન જ નથી.

• જ્ઞેયાર્થપરિણમનરૂપ ક્રિયાના ત્રણ રૂપો: (સહજાનંદ વર્ણી)

1. ઇષ્ટનિમિત્તસંબંધિત: આત્મરૂપે અનુકૂળ જ્ઞેયાકારને અનુરૂપ ઇષ્ટાનિષ્ટાદિ વિકલ્પભાવપરિણત ઇષ્ટનિમિત્ત સંબંધિત જ્ઞેયાર્થપરિણમનરૂપ ક્રિયા છે.
2. ઇષ્ટનિમિત્તરહિત અનિષ્ટનિમિત્તસંબંધિત: આત્મરૂપે અનુકૂળ ન હોવા છતાં પણ જ્ઞેયાકારને અનુરૂપ હર્ષ-વિષાદાદિ વિકલ્પભાવપરિણત ઇષ્ટનિમિત્તરહિત અનિષ્ટનિમિત્ત સંબંધિત જ્ઞેયાર્થપરિણમનરૂપ ક્રિયા છે.
3. વીતરાગ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાન સંબંધિત: વીતરાગ છદ્મસ્થ મુનિઓને ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનમાં જ્ઞાનાવરણાદિ ઘાતિ વિકલ્પ આવવાથી અનિચ્છાએ વીતરાગ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાન સંબંધિત જ્ઞેયાર્થપરિણમનરૂપ ક્રિયા છે.

• સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરવા માટે ન્યાય આપે છે કે જ્ઞેયનું અવલંબન લઈને જે જ્ઞાન જાણવામાં અટકે, તે વિભાવિક જ્ઞાન છે; પરંતુ ક્ષાયિક જ્ઞાન નથી, કેવળજ્ઞાન.

• જ્ઞાનને વૃત્તિએ પરને જાણવા જાય - તે જ્ઞાન રાગમાં અટકે છે. તે જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ પરિણમિત થતું નથી, પરંતુ જ્ઞેયરૂપ પરિણમિત થાય છે એમ કહેવાય છે.

• આનો અર્થ એમ નથી કે તે જ્ઞાન પરપદાર્થરૂપ પરિણમિત થાય છે; પરંતુ તે રાગરૂપ પરિણમિત થાય છે - એમ સમજવું અને પરજ્ઞેયને જાણવા માટેનું જ્ઞાન રાગમાં અટકે છે; તેથી તેને જ્ઞાન કહેવા નથી અર્થાત્ તેને ક્ષાયિક જ્ઞાન કહેવા નથી. રાગ અને જ્ઞેયનો ભેદ કરીને જ્ઞાનનું કાર્ય કરે, તે જ સાચું જ્ઞાન છે.

• આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે. તે બધા જ્ઞેયને જાણે, ઇષ્ટ-અનિષ્ટ માનીને તેમનામાં પ્રીતિ-અપ્રીતિ કરે છે, તે અજ્ઞાનનું કારણ છે. સર્વજ્ઞને એવું હોતું નથી. કેવળજ્ઞાન થાય પછી અરિહંત ભગવાન લોક-અલોકને એક સમયમાં જાણે છે.

જે જ્ઞાન એક પછી એક જાણતું હતું રાગમાં અટકે, તે ક્ષાયિક જ્ઞાન નહિ;
તેમાં દુઃખ પણ નહિ. આ જ્ઞેયને જાણે જ્ઞાન હશે, જાણે આનંદ હશે—આ
પ્રમાણે જ્ઞેયના ઈન્દ્રિયપણામાં અટકતો હતો અજ્ઞાની રાગ-દ્વેષનો અનુભવ કરે છે.

- જ્ઞેયોને જાણવાના ક્રમને એક તેમનામાં જ અટકી જાય છે, તેનામાં અત્યન્ત-ગમત-નિવૃત્ત-ઉત્સુક ચેષ્ટિત કરે છે; તેના વડે અહીંત તેને અનાદિ ઓળખે રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણમન થાય છે, તેથી અહીં જ્ઞેયાર્થપરિણમનસ્વરૂપવાળાં છે.
- આ જ્ઞેયાર્થપરિણમનક્રિયા અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિઓને પદાર્થોમાં અત્યંત બુદ્ધિપૂર્વક થાય છે; સમ્યક્ જ્ઞાનીઓને ચારિત્રમોહજન્ય રાગ-દ્વેષરૂપ તેમ ઈષ્ટ-અનિષ્ટરૂપ વિકલ્પો હોય છે; એ પરના ઉપભોગને આશ્રયરૂપ હોય છે
- આવું જ્ઞેયાર્થપરિણમન ન તો કેવળીઓને થાય છે અને ન તો આ પ્રકારે પરિણમનવાળાઓને કેવળજ્ઞાન થાય છે; કારણ કે તેઓ તો કર્મનો જ અનુભવ છે.
- જ્ઞાન જ્ઞેયરૂપે પરિણમતું હોય = જ્ઞેયના રાગરૂપે થતું હોય, તો એ ક્ષાયિક જ્ઞાન તો નહિ, પરંતુ જ્ઞાન જ નહિ.
- જ્ઞેયાર્થપરિણમન = જ્ઞેયના પ્રત્યેકને જાણવા જવું
- કર્મનો ભોગવટો છે = રાગનો અનુભવ છે, જ્ઞાનનો અનુભવ નહિ.
- નિર્વિકાર નિજ આનંદમાં લીન જાણ્યા કરવું = પોતાને જાણતાં પરને જાણ્યું
- અજ્ઞાની પરદ્રવ્યને જાણે છે ત્યારે રાગરૂપ પરિણમે છે, જ્ઞાની તે રાગનો પણ જ્ઞાતા રહે
- પરદ્રવ્યને ઝુકાવ = જાણે જાણતાં એનું લક્ષ રાગ ઉપર જાય એને તે રાગરૂપે પરિણમે તો એ જ્ઞાન જ નહિ. — પર.
- જ્ઞેય અર્થે પરિણમે છે એમ કહ્યું. જો એ જ્ઞાન અર્થે પરિણમે તો (રાગે) નિમિત્ત
- બહુ સરસ ગાથા છે. એક એક ગાથા આકરી આવી જાય છે.
- અહીં તો રાગની નિવૃત્તિ થાય તેની વાત છે. પહેલાં આવી ગયું છે કે ઉત્કૃષ્ટિતપણે જાણતાં જે રુચિ થાય છે, તેનો ત્યાગ કરવો છે; માટે તે અબંધપણું છે.
- પરમેશ્વર તો પોતાની જ્ઞાનની પર્યાય જ જણાઈ જાય છે. એ જ્ઞાનપણે પરિણમ્યું હતું—એ જ એને દેખાય છે. એ જ્ઞાન અર્થે ન પરિણમતાં તે જ્ઞેય અર્થે પરિણમે છે તેને ક્ષાયિક કહેતા નહિ. રાગાદિ નિજપણે પરિણમ્યું નહિ તે જ્ઞાન નિર્મળ છે, એનો સંસાર નાશ છે.
- એ ગાથાઓમાં ખાસ નહિ, પણ જૂનામાં તેને માટે દીઠે છે; તેમ ભગવાન આત્માનું જ્ઞાન સ્વપરને જાણવું છે તે છતાં લક્ષને પરજ્ઞેયને જાણવાના પ્રયત્નપણે પરિણમે છે
- જાણનાર જાણનારરૂપે ન પરિણમતાં જ્ઞેયરૂપે પરિણમતાં રાગ થાય છે. જાણનારો જણાય તો તે એ એવા જ્ઞાનનું પરિણમન છે
- પદાર્થોમાં આવ્યું છે કે રાગમાં બુદ્ધિ જાય છે તે વ્યભિચારિણી છે. સ્વને છોડીને પરનો સંયોગ કરે તે વ્યભિચારી છે.
- જ્ઞેયપરિવર્તન તો ૧૨મા ગુણસ્થાન સુધી છે. એ તો એવું જ્ઞાન છે એટલે ખબર છે. અહીં તો જ્ઞેયને જાણતાં રાગરૂપે પરિણમે છે તેની વાત છે.
- આ ભાવ્યું છે... આ લાવાન છે... 'એ રૂપે પરિણમવું એ રાગનો અનુભવ છે, દુઃખનો અનુભવ છે; જ્ઞાનનો ભોગવટો નહિ.] (જયસેનાચાર્ય): અનેક પરપદાર્થને જાણવામાં રોકાયા ત્યાં તે રાગાદિરહિત સ્વાભાવિક જ્ઞાન જ નહિ.

गाथा-७२: प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाइये।

1. कर्म का भोगवटा	A. ज्ञेय के ज्ञातारूप होना
2. ज्ञेयरूप परिणमना	B. राग का अनुभव
3. ज्ञेयार्थ	C. ज्ञेय के प्रयोजनसे
4. दर्शनमोह संबंधित ज्ञेयार्थ परिणमन	E. वीतराग छद्मस्थों की अस्थिरतारूप परिणति
5. दर्शनमोह रहित चारित्र-मोह संबंधित ज्ञेयार्थ-परिणमन	F. आत्मरूपसे अंगीकृत ज्ञेयाकार के अनुरूप इष्टानिष्टादि विकल्पभावरूप परिणति
6. वीतराग क्षायोपशमिक-ज्ञान संबंधित ज्ञेयार्थ परिणमन	D. आत्मरूपसे अनंगीकृत किंतु ज्ञेयाकार अनुरूप हर्ष-विषादादि विकल्पभावरूप परिणति

(२) सच या झूठ बताइये।

1- ज्ञेय के अवलंबनसे राग में अटकके होता हुआ ज्ञान विभाविक ज्ञान है, कुमतिज्ञान है।

2- ज्ञेयार्थपरिणमन अर्थात् ज्ञान का पर ज्ञेयरूपसे परिणमन।

3- अज्ञानी मिथ्यादृष्टि का ज्ञेयार्थपरिणमन दीर्घ संसार का कारण है।

4- सविकल्प ज्ञानी का ज्ञेयार्थपरिणमन अल्प संसार का कारण है।

5- परज्ञेयमें एकत्व-ममत्वादि बुद्धि अज्ञानी के ज्ञेयार्थपरिणमन का कारण है।

6- शास्त्र प्रति जाती हुई बुद्धि व्यभिचारिणी है, इसलिये हमें प्रवचनसार का स्वाध्याय नहीं करना चाहिये।

7- ज्ञानार्थ परिणमन भेदज्ञानका कारण है।

8- ज्ञेयपरिवर्तन तेरहवें गुणस्थान तक होता है।

9- निर्विकल्प ज्ञानी को ज्ञेयार्थपरिणमन के कारण राग होता नहीं।

10- सविकल्प ज्ञानी को हर्ष-विषाद होते नहीं।

ગાથા ૪૩

ઉત્થાનિકા: (જો એમ છે) તો પછી જ્ઞેય પદાર્થરૂપ પરિણમન જેનું લક્ષણ છે એવી (જ્ઞેયાર્થપરિણમનસ્વરૂપ) ક્રિયા અને તેનું ફળ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે (એટલે કે કયા કારણથી થાય છે) એમ હવે વિવેચે છે:-

ગાથા:

ભાખ્યાં જિને કર્મો ઉદયગત નિયમથી સંસારીને,
તે કર્મ હોતાં મોહી-રાગી-દ્વેષી બંધ અનુભવે. ૪૩.

અન્વયાર્થ:- (સંસારી જીવને) ઉદયપ્રાપ્ત કર્માંશો (જ્ઞાનાવરણીયાદિ પુદ્ગલકર્મના ભેદો) નિયમથી જિનવરવૃષભોએ કહ્યાં છે. જીવ તે કર્માંશો હોતાં, મોહી, રાગી અથવા દ્વેષી થયો થકો બંધને અનુભવે છે.

ભાવાર્થ:- સંસારી જીવને કર્મનો ઉદય છે, પરંતુ તે ઉદય બંધનું કારણ નથી. જો કર્મનિમિત્તક ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ભાવોમાં જીવ રાગી-દ્વેષી-મોહી થઈ પરિણમે તો બંધ થાય છે. આથી એ વાત સિદ્ધ થઈ કે જ્ઞાન, ઉદયપ્રાપ્ત પૌદ્ગલિક કર્મો કે કર્મોદયથી ઉત્પન્ન દેહાદિકની ક્રિયાઓ બંધનું કારણ નથી, બંધનાં કારણ કેવળ રાગ-દ્વેષ-મોહ-ભાવો છે. માટે તે ભાવો સર્વ પ્રકારે ત્યાગવાયોગ્ય છે.

સારાંશ:-

- આ ગાથામાં જ્ઞેયાર્થપરિણમનરૂપ ક્રિયા સ્પષ્ટ કરી છે, તે બતાવ્યું છે. મોહના ઉદયથી જ (જ્ઞેયાર્થપરિણમનસ્વરૂપ) ક્રિયા અને તે ક્રિયાનું ફળ થાય છે, જ્ઞાનથી નહિ.
- આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે ન જ્ઞાન બંધનું કારણ છે, ન કર્મોદય બંધનું કારણ છે; બંધનું કારણ તો મોહ-રાગ-દ્વેષ ભાવ જ છે.
- જ્ઞાનસ્વભાવ બંધનું કારણ નથી, અર્થાત્ જાણવું દેખવું તે બંધનું કારણ નથી; જડકર્મનો ઉદય બંધનું કારણ નથી; કેવળિ ભગવાનના શરીરની ક્રિયાઓ પણ બંધના કારણ નથી; પરંતુ જ્ઞાતા-દૃષ્ટા સ્વભાવને ભૂલીને કર્મના ઉદયાનુસાર જોડાણ કરીને, ઇષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પના કરીને, તે મોહ-રાગ-દ્વેષ અનુભવે છે- તે બંધનું કારણ છે.
- જૂના અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મનો ઉદય આવે તો ભાવકર્મ થાય જ- આ વાતનો નિષેધ કરે છે; કારણ કે જડ દ્રવ્યકર્મનો ઉદય સંસારીને તો સદાય હોય છે, પરંતુ તે સમયે જ્ઞાનપર્યાય જ્ઞાનસ્વભાવમાં જોડાણ કરે તો કર્મ ખરી જાય છે.
- સ્વરૂપની સાવધાનીથી હિત છે અને પરની સાવધાનીથી અહિત છે.
- આ ખાધું છે, આ પીધું છે, આ જડ પદાર્થ ઠીક લાગે છે, આ ઠીક લાગતું નથી- એવા વિકલ્પોમાં અટકવું વિકારનો અનુભવ છે, તેથી અહિત છે અને સ્વભાવનો અનુભવ હિત છે.
- ભગવાન આત્માનું સ્વરૂપ નિર્વિકાર આનંદ છે, તેમાં એકાગ્ર રહેવું અને જગતના પદાર્થોને જાણવા, પરંતુ તેમાં ઠીક-અઠીકની કલ્પના ન કરવી, તે આત્માનું સ્વરૂપ છે- આ ધાર્મિક ક્રિયા છે. જડકર્મના ઉદયમાં રાગમિશ્રિત વિચાર કરીને અનુભવ કરવો તે જ્ઞેયનો અનુભવ છે, પરંતુ જ્ઞાનનો અનુભવ નથી.
- શરીર રોગી હોય તો ઠીક નહિ અને નિરોગી હોય તો ઠીક- એવો ભાવ કરીને રોકાવું તે અજ્ઞાનની ક્રિયા છે. આ ક્રિયા જ્ઞેયાર્થપરિણમનમાં સમાઈ જાય છે; તેથી અજ્ઞાનની ક્રિયા છે, અહિત છે.

- રાગાદિ પરિણમન = મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ ક્રિયા.
- કર્મનો ઉદય છે માટે વિકાર કરવો જ પડે એ વાત ખોટી છે. ઉદયનો આધાર છે. (જો રાગ દ્વેષ કરવા જ પડે) તો તો રાગ દ્વેષને લીધે કોઈ છૂટી શકે જ નહિ. (માટે) ઉદય બંધનું કારણ નથી.
- હિંસા, ચાલવાની ક્રિયા, ઉઠવું-બેસવું આદિ કે પરમાણુની ક્રિયા પણ બંધનું કારણ નથી. બંધનું કારણ તો રાગ-દ્વેષ-મોહ જ છે.
- જે આત્મા સ્વભાવ શુદ્ધ છે - જેને ઓળખીને, સ્વરૂપને દૃઢતાના આશ્રયે જે નિશ્ચયદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર થાય તે ધર્મનું કારણ છે.

(1) प्रश्न एक - उत्तर अनेक | निम्नलिखित उत्तरों में से किसी एक सही उत्तर को चुनिये।

1- संयोगार्थ परिणमनजन्य क्रिया और उसके फल का कारण क्या है?

A ☐ जानना-देखना
B ☐ जड़कर्म का उदय
C ☐ संयोग
D ☐ मोह-राग-द्वेष
E ☐ शरीर मन वाणी की क्रिया

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- द्रव्यकर्म का उदय होने पर जीव को राग-द्वेष करना ही पड़ता है।

2- यह जड़कर्म ठीक है - ऐसी कल्पना में अटकना अधैर्य है।

3- जगत के पदार्थों को जानना-देखना मगर इनमें ठीक-अठीक की कल्पना न करना धैर्य की क्रिया है।

4- शरीर रोगी हो तो ठीक नहीं, निरोगी हो तो ठीक - ऐसे विभाजन में अटकना आरम्भ की क्रिया है, संयोगार्थपरिणमन है।

5- इस गाथा में संयोगार्थ परिणमन क्रिया और उसके फल के कारण का विवेचन है।

ગાથા ૪૪

ઉત્થાનિકા: હવે કેવળીભગવાનને ક્રિયા પણ ક્રિયાફળ (બંધ) ઉત્પન્ન કરતી નથી એમ ઉપદેશે છે:-

ગાથા:
ધર્મોપદેશ, વિહાર, આસન, સ્થાન શ્રી અર્હંતને
વર્તે સહજ તે કાળમાં, માયાચરણ જ્યમ નારીને. ૪૪.

અન્વયાર્થ:- તે અર્હંતભગવંતોને તે કાળે ઊભા રહેવું, બેસવું, વિહાર અને ધર્મોપદેશ, સ્ત્રીઓના માયાચારની માફક, સ્વાભાવિક જ - પ્રયત્ન વિના જ - હોય છે.

ભાવાર્થ:- કેવળીભગવાનને સ્થાન, આસન અને વિહાર એ કાયયોગસંબંધી ક્રિયાઓ તથા દિવ્યધ્વનિથી નિશ્ચયવ્યવહારસ્વરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ એ વચનયોગસંબંધી ક્રિયા અઘાતી કર્મના નિમિત્તે સહજ જ થાય છે. તેમાં કેવળીભગવાનની ઇચ્છા લેશમાત્ર નથી, કારણ કે મોહનીયકર્મનો જ્યાં નાશ થયો છે ત્યાં તેના કાર્યભૂત ઇચ્છા ક્યાંથી હોય? એ રીતે ઇચ્છા વિના જ - મોહરાગદ્વેષ વિના જ - થતી હોવાથી કેવળીભગવંતોને તે ક્રિયાઓ બંધનું કારણ થતી નથી.

શબ્દાર્થ: • સ્થાન = ઊભા રહેવું ; આસન = બેસવું ; અવસ્થાન = સ્થિર રહેવું; અબુદ્ધિપૂર્વક = ઇચ્છા વિના ; ક્રિયાવિશેષો = ક્રિયાના પ્રકારો

- વસ્તુતઃ બાહ્ય ક્રિયાઓ બંધનું કારણ છે જ નહિ કારણ કે આત્મા નિશ્ચયથી તેનો કર્તા-ભોક્તા જ નથી. એ ક્રિયાઓ પુદ્ગલકર્મના ઉદયના નિમિત્તે થાય છે; તેથી તે ક્રિયાઓને ઔદયિકી ક્રિયાઓ કહે છે. જ્યારે એ ક્રિયાઓમાં મોહથી આત્મા મોહાદિ કરે છે, ત્યારે બંધ થાય છે. કેવળી ભગવાનને થતી આવી ક્રિયાઓમાં મોહાદિ અભાવને કારણે બંધ થતો નથી.
- જેમ સિનેમાની રીલ, કમ્પ્યૂટર અને પારક પદાર્થ દ્વારા ઇચ્છા અને પ્રયત્ન વિના જ કાર્ય થતા જોવામાં આવે છે, તેમ અરિહંત ભગવાનના સ્થાન, આસન, વિહાર, દિવ્યધ્વનિ આદિ ક્રિયાઓ વિના ઇચ્છા જ થાય છે.
- શ્રી કુંદકુંદ આચાર્ય 'નિયત' શબ્દ કહે છે, તેથી શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય સ્પષ્ટતા કરે છે. ભગવાન ઊભા રહે તે પુદ્ગલ પરમાણુનો વર્તમાન કાળ છે. નિમિત્તમાં તે જ કાળ છે, તે જ યોગ્યતા છે; પરંતુ આત્મા તેનું કારણ બિલકુલ નથી. વિહાર કરતાં શરીર ગમન કરે, તે પરમાણુની યોગ્યતાને કારણે છે, ભગવાનના પ્રયત્નને કારણે નહિ. નામકર્મ તો તેમાં નિમિત્ત માત્ર છે, કારણ કે તે પુદ્ગલની ક્રિયાનો વર્તમાન કાળ છે. તથા ભગવાનની વાણી પણ ભાષાવર્ગણાના સ્વભાવને કારણે ખરે છે, પરંતુ આત્માને કારણે નહીં.
- નીચલી દશામાં પણ જીવને જેટલો રાગ-દ્વેષ થાય છે, તે બંધનું કારણ છે; પરંતુ શરીરની હાલવા-ચાલવાની ક્રિયા થાય છે તે બંધનું કારણ નથી.
- કેવળી ભગવાનને દર્શનમોહ તથા ચારિત્રમોહના અભાવમાં ઇચ્છા હોતી નથી. એ રીતે વિના ઇચ્છા અને મોહાદિ વિના રાગાદિની ક્રિયા હોવાથી કેવળીને તે ક્રિયાઓ બંધનું કારણ થતી નથી. એ ક્રિયાઓનું ઉપાદાનકારણ તો આહારવર્ગણા અને ભાષાવર્ગણા છે તથા અંતરંગ નિમિત્તકારણ નામકર્મનો ઉદય છે. અરિહંત ભગવાનનો આત્મા ન તો તેનું ઉપાદાનકારણ છે અને ન તો અંતરંગ નિમિત્તકારણ

ક્રમશઃ

- ઉપયોગમાં આ ક્રિયાઓ દેખાય છતાં પણ સંયોગમાત્રના આત્માને સ્પર્શતાં નિરાલંબનને ચેતન સ્પર્શતાં નથી.
- પ્રશ્ન: કેવળ જ્ઞાનીઓને વ્યવહાર સાથે કોઈ પણ સંબંધ નથી તો પછી તેની (વ્યવહારની) પ્રામાણિકતાનો આધાર શું છે?

ઉત્તર: અરે ભાઈ! ઉપાદાન-ઉપાદેય સંબંધ નથી એમાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ પણ ન હોય છતાં વ્યવહાર નિમિત્ત એનો સ્વરૂપ એને જ્ઞાન વિના કેવળજ્ઞાનમાત્ર એને વ્યવહાર વગર સહજ નિમિત્ત-નૈમિત્તિકમાત્ર તો છે જ એને વ્યવહારની પ્રામાણિકતાનો આધાર પણ એ જ છે. મોટી મોટી વાત ના કર છે કે વ્યવહારમાં વસ્તુનું સ્વરૂપ જેવું પ્રતિભાસિત થયું છે, વસ્તુ પણ બરાબર એ જ પ્રકારની છે. પ્રામાણિકતાને માટે આનાથી વધુ વાત બીજી શું હોઈ શકે છે?

- સ્વીકારે તો સાક્ષાત્ સ્વભાવ છે. આ સર્વ પર્યાયોમાં [illegible] નિર્મળમાત્રની વાત છે. એમાં મલિનતાના અવકાશની વાત નથી.
- સ્વભાવમાત્ર = સહજ જ
- બાહ્યમાં જ્ઞાન આદિ પુદ્ગલ પ્રયત્ન વિના જ બધામાં થાય છે. એટલે મૂળ સ્વરૂપ એમ છે કે આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ, તેનો ઉદય એને પૌદ્ગલિક ક્રિયા-વગેરે આત્માને અડતાં નથી. એ નિરાલંબનને અનુભૂતિ ઉપરાંત વગર સહજ એ સ્થાનમાં રહેલું, ખાવું, પીવું, ચાલવું-એ ક્રિયાઓ મારી છે એવું ન હોવાથી અડતાં સ્પર્શતાં નથી. આ ક્રિયા મારી છે એ માન્યતામાત્ર તે અડવું સ્પર્શ છે.
- નિરાલંબને જ્ઞાનીને બહાર વગર આત્માના ભાવ વિના આવી ક્રિયા થાય છે.
- જડની ક્રિયા-ખાવું, પીવું-અડવું સ્પર્શ નથી. એ ક્રિયા આત્માની નથી છતાં માને છે તે પરિણામ એને આત્મા પરિણામી બને નથી.

गाथा-४४ : प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाइये।

1 - स्थान	A. बैठना
2 - आसन	B. खड़े रहना
3 - अवस्थान	C. स्थिर रहना
4 - अबुद्धिपूर्वक	D. सहज ही
5 - क्रियाविशेष	E. क्रिया के प्रकार
6 - स्वभावभूत	F. इच्छा बिना

(२) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- शरीर की क्रिया परिणाम है, आत्मा परिणामी है।

2- केवली भगवान अबुद्धिपूर्वक उठते-बैठते विहार करते हैं।

3- दिव्यध्वनि भगवान की इच्छा बिना खिरती है।

4- देह की क्रिया संयोगी भाव है, जीव का राग संयोग है।

5- अरिहंत केवली का दिव्यध्वनि के साथ निश्चय से कोई संबंध नहीं है, इसलिये दिव्यध्वनि की प्रामाणिकता पर प्रश्न-चिह्न लगता है।

6- इस गाथा में बताई हुई नारीओं के मायाचरण की बात समस्त महिलाओं के लिये अपमान है।

ઉત્થાનિકા: હવે પુણ્યનો ઉદય [illegible] પુણ્યનો વિપાક અહિતકારક જ છે (-[illegible] નહિ, સ્વભાવનો [illegible] નહિ) એમ [illegible] :-

ગાથા: છે પુણ્યરૂપ અહીં, તો અહીં તૃષ્ણા ઉદિત [illegible];
[illegible] ભોગવે તેઓ તે [illegible]. ૭૫

અન્વયાર્થ: [illegible] પુણ્યના ફળમાં છે અને તેમની તૃષ્ણા ઇન્દ્રિયથી છે; [illegible] રહિત છે તેઓ તે [illegible] માનવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ: અહીં [illegible] જે [illegible], [illegible] ક્રિયાઓ છે તે [illegible] આત્માને [illegible] ભિન્નભિન્ન [illegible] તેમના [illegible] થઈ છે તેથી અહિતકારી છે. તે ક્રિયાઓ [illegible] [illegible] નહિ, [illegible] પણ આત્માને [illegible] ભિન્નભિન્ન [illegible] (તેમને) [illegible] છે. વળી તે ક્રિયાઓ તેમને [illegible] આત્માને [illegible] નહિ, પરંતુ [illegible] [illegible] છે [illegible] તેના [illegible] તે ક્રિયાઓ [illegible] છે તે [illegible] [illegible] જાય છે. આ રીતે [illegible] થઈ હોવાથી અને [illegible] [illegible] હોવાથી [illegible] તે અહિતકારી [illegible] કહેવામાં આવે છે.

સારાંશ: • [illegible] = [illegible] ([illegible]) = [illegible]
• [illegible] આત્માને [illegible] [illegible] થતો નહિ, તો પછી [illegible] [illegible] કેમ થાય?
• [illegible] તથા [illegible] થાય છે અને [illegible] તથા [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] થાય છે. [illegible] આત્માને [illegible] થઈ ગયો છે, તેથી તેને [illegible] [illegible] જ [illegible] નહિ. આત્મ [illegible] [illegible] જ રહેતું નહિ; [illegible] જ નહીં હોય તો [illegible] જ [illegible] અને [illegible] નહીં હોય તો પછી [illegible] [illegible] થતો નહિ.
• આ [illegible] ગાથા [illegible] છે, [illegible] [illegible] છે.
• [illegible] આત્માને જે [illegible] થાય છે, તે જ [illegible] જાય છે - એમ [illegible] છે. 'હું [illegible] છું' - એવા [illegible] [illegible] કરે છે. [illegible] તે જ [illegible] કરે છે અને તેમની અહિતકારી ક્રિયાને [illegible] છે.
• [illegible] આત્માને [illegible]-[illegible] [illegible] જાય છે, તેથી અહિતકારીનું [illegible] કહેવામાં આવે છે. તે અહિતકારી ક્રિયા [illegible] થતી નથી, પરંતુ [illegible] થાય છે, તેથી અહિતકારી ક્રિયાને તે જ [illegible] માનવી.
• [illegible] ક્રિયાઓ [illegible] જ [illegible] છે. [illegible] આ ક્રિયાઓ [illegible] પણ તેમને [illegible] પણ [illegible] [illegible] નહિ. આ [illegible] [illegible]

કહ્યું છે કે પુણ્યનો વિપાક અરિહંત ભગવાન માટે નિમિત્ત જ છે, અકિંચિત્કર જ

- અકિંચિત્કર = નિમિત્ત = [illegible] થતો નથી. [illegible]
- 'પુણ્યફળા અરહંતા' પુણ્યના ફળમાં અરિહંત થાય છે - એમ નહીં. એનો અર્થ તો એમ છે કે અરિહંત ભગવાનને પુણ્યના ઉદયમાં જે ક્રિયાઓ થાય છે; તે પુણ્યનું ફળ છે [illegible] ઔદયિકી છે, તેમાં અરિહંત ભગવાનનું [illegible] નહીં. આ ક્રિયાઓને ઔદયિકી કેમ ન જણાય? જરૂર જણાય - [illegible] કેવળીને બંધ થતો નથી.
- હવે આ [illegible] ગાથા [illegible] ગાથા છે. [illegible] પુણ્યના ફળમાં તીર્થંકરપણું પ્રાપ્ત થાય છે.
- [illegible] કે તીર્થંકરને જે [illegible] થાય છે તે પુણ્યના ફળથી થાય છે, પરંતુ જે કેવળજ્ઞાન થાય છે [illegible] છે [illegible] થાય છે તે તીર્થંકર પ્રકૃતિના ઉદયથી થાય છે.
- પુણ્યનો [illegible] પુણ્યનું ફળ તીર્થંકરને અકિંચિત્કર છે [illegible] કરતો નથી.
- તીર્થંકર પ્રકૃતિ [illegible] કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે [illegible] ત્યારે તે પ્રકૃતિ ઉદયમાં આવે છે. [illegible] પુણ્યના ફળમાં અરિહંતપણું [illegible] આવ્યું?
- અરિહંતપણું પુણ્યના ઉદયથી થયું છે એમ કહ્યું નહીં. પણ [illegible] સમવસરણ આદિની ક્રિયા [illegible] પુણ્યના ઉદયના ફળમાં થઈ છે એમ કહ્યું છે, પરંતુ [illegible] તીર્થંકરપણું [illegible]!
- ૧૩ ના ગુણસ્થાને તીર્થંકર પ્રકૃતિનું ફળ આવ્યું છે. [illegible] ઉદયની ક્રિયા પુણ્યના ફળ થઈ છે એમ કહ્યું છે, પુણ્યના ફળમાં અરિહંતપણું [illegible] એમ ક્યાં કહ્યું છે?
કેવળજ્ઞાન [illegible] ઔદયિકી (ક્રિયા) છે, કે ક્ષાયિકી (ક્રિયા) છે?
- [illegible] ઉદયનો નાશ થાય છે તેથી તેને ક્ષાયિક કહી છે.
- પુણ્યના ફળનો ઉદય [illegible] નહીં.
- અરિહંત થયા [illegible] થતાં [illegible] થયા છે, તેમનો [illegible] પુણ્યના ફળમાં [illegible] છે, પરંતુ પુણ્યના ફળમાં અરિહંતપણું થાય એમ નહીં. કહ્યું.
- તીર્થંકરપણું [illegible] રાગના ફળ [illegible] અરિહંતપણું પામે.
- [illegible] ઉદયની છે [illegible] ઔદયિક [illegible] છે.
- [illegible] હું [illegible] હું એમ [illegible] નહિ. [illegible] ક્રિયા [illegible] [illegible] નથી. [illegible] કે હું [illegible], હું [illegible], હું [illegible] શકું, હું [illegible] શકું [illegible] કરતા છે.
- [illegible] ઉદય [illegible] નહીં.
- જે રાગ થાય તે મારી ક્રિયા નહીં - [illegible] તીર્થંકર [illegible] જાય છે. [illegible] ઉદય [illegible] રાગનો નાશ થઈ જાય એમ અરિહંતપદ પામે.
- જે (તીર્થંકર) પ્રકૃતિમાં [illegible] ન થાય.

- પુણ્યનું ફળ અરિહંતપણું નથી, પરંતુ અરિહંતની ક્રિયાઓ છે. એ ક્રિયા ઉદયનું એટલા માટે શું તો નિર્જરા ભાવનું ફળ શું.
- મહાવીર પ્રભુ પણ રાજાના ઉદયમાં છે, એ ત્યાગ કરતા નથી. ૪૨ વર્ષ સુધીમાં ત્યાગનો અભાવ છે. ઉપદેશમાં ૫૦ વર્ષ પહેલાં ત્યાગ. ગૃહસ્થ ૩૦ વર્ષ રહ્યા. કેવળ ઉદયની
- એવાની ક્રિયામાં પુણ્યપણું ઉદય છે. અરિહંતની ક્રિયા ઉદયનું ફળ નહીં નથી, પરંતુ સાધકની ક્રિયાનું ફળ કહી જાય છે, ફળ તો નામકર્મનો ઉદય આવતાં પ્રગટ થાય છે એને એટલા કારણ માત્રની પ્રવૃત્તિ કહી જાય છે. એ કારણ માત્ર પ્રકૃતિ છે, કૃત્ય નથી.
- અરિહંત એ ભાવનાથી તો થવાય છે, પરંતુ ક્રિયાથી પણ થઈ શકે થતાં જાય છે; ફળ તે ત્યાગ સંબંધ ધીમે ધીમે છૂટતો જાય છે.
- પ્રભુ પોતે નિષ્ક્રિય છે. તેમાં કોઈ કારણ નથી. પુણ્યના ઉદયથી પ્રવૃત્તિ થાય છે — બાહ્ય ક્રિયામાં — માટે અનેકાંતથી કહેવાય છે.
- એ પુણ્યાનુસાર દેશનામાં પાંત્રીસ વાર બોલાય છે.

(1) जोड़ी मिलाइये।

1. प्रकृति और प्रदेशबंध	A. मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय
2. स्थिति और अनुभागबंध	B. योग
3- अकिंचित्कर	C. मोह-राग-द्वेष
4. उपचारक	D. प्रशस्त राग
5. तीर्थंकर प्रकृति का कारण	E. जिसके कारण कोई फल न मिले।

(2) सत्य या झूठ बताइये।

1- सिमंधर भगवानकी आयु एक क्रोड पूर्व वर्षकी है; इसलिये उन्हे धर्मोपदेश, विहार आदि क्रिया से इतने काल तकका नया कर्मबंध हो सकता है।

2- केवली भगवानको नया आस्रव एक समयका ही होता है।

3- 'पुण्णफला अरहंता' = पुण्य के फलस्वरूप अरहंत पद मिलता है; अतः पुण्य करना धर्म है।

4- 'पुण्णफला अरहंता' = अरहंत भगवान पुण्य के फलवाले हैं; पुण्यके फलस्वरूप उनके अतिशय होते हैं।

5- तीर्थंकर प्रकृति के उदय से समवशरण, दिव्यध्वनि आदि होते हैं।

6- जो भावसे (प्रशस्त रागसे) तीर्थंकर प्रकृति बंधती है, उस भावका (रागका) नाश १२वे गुणस्थानमें होने पर १३ वे गुणस्थानमें केवलज्ञान प्रगटता है और तीर्थंकर प्रकृति उदयमें आती है।

7- प्रशस्त राग उपादेय है, अप्रशस्त राग हेय है।

8- तीर्थंकर प्रकृति की उदीरणा हो सकती है।

9- मैं बोलता हूं, चलता हूं, बोल सकता हूं, चल सकता हूं- आदि मान्यता बंध का कारण है।

10- स्थान, आसन, विहार, धर्मोपदेश आदि केवली भगवानकी क्रिया कर्मोके क्षयसे होती है; इसलिये वे क्षायिकी है।

11- अरहंत के जो क्रिया होती है वे सब पुण्योदयके फलस्वरूप होती है; इसलिये वे औदयिकी है।

12- अरहंत के कर्मोदयका प्रतिक्षण नाश होता जाता है, इस अपेक्षासे उनकी औदयिकी क्रिया को क्षायिकी कहा देनेमें आया है।

13- हमारी औदयिकी क्रिया भी क्षायिकी है क्योंकि उदयमें आये हुए हमारे कर्म खिर जाते है।

ઉત્થાનિકા: હવે નૈયાયિકમતના મતનું ઉત્થાપન કરીને સ્વભાવ વિભાવનો અભાવ હોવાનું નિષેધ છે!—

ગાથા:

આત્મા સ્વયં નિજ ભાવથી જો શુભ-અશુભ બને નહીં,
તો સર્વ જીવનિકાયને સંસાર પણ બને નહીં! ૭૪.

અન્વયાર્થ:- જો એમ માનવામાં આવે કે આત્મા સ્વયં સ્વભાવથી (પોતાના ભાવથી) શુભ કે અશુભ થતો નથી (અર્થાત્ શુભાશુભ ભાવે પરિણમનાર નથી) તો સર્વ જીવનિકાયોને સંસાર પણ વિદ્યમાન નથી એમ ઠરે!

ભાવાર્થ:- જો શુદ્ધનયથી જીવ શુભાશુભ ભાવે પરિણમતો નથી તેમ જો અશુદ્ધનયથી પણ ન પરિણમતો હોય તો વ્યવહારનયે પણ સમસ્ત જીવોને સંસારનો અભાવ થાય અને તેઓ બધા સદાય મુક્ત જ ઠરે! પરંતુ તે તો પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે. માટે જો નૈયાયિકમતનો શુભાશુભ પરિણામનો અભાવ છે તેમ સર્વ જીવોને સર્વથા શુભાશુભ પરિણામનો અભાવ ન માનવો.

સારાંશ:- આચાર્ય ભગવાન આ ગાથાના માધ્યમે નૈયાયિકના સ્વમત ખંડન કરે છે કે સાંખ્યમત માનનારાઓનો મત નિષેધ જો એમ કહે કે જો આત્મા શુદ્ધનયથી શુભાશુભભાવે પરિણમિત થતો નથી, તેમ અશુદ્ધનયથી પણ શુભાશુભભાવે પરિણમિત થતો નથી, તો વ્યવહારનયથી પણ સમસ્ત જીવોના સંસારનો અભાવ થઈ જાય અને બધા જીવો સદા મુક્ત જ સિદ્ધ થઈ જાય!

- આત્મા પરિણામ ધર્મવાળો છે. જેમ સ્ફટિક મણિ લાલ અને કાળા ફૂલના નિમિત્તે લાલ અને કાળા સ્વભાવરૂપે પરિણમિત થતો દેખાય છે, તેમ આત્મા કર્મોપાધિના નિમિત્તે શુભાશુભભાવરૂપ પરિણમિત થતો દેખાય છે.
- સ્વભાવમાં સંસાર નથી - એમ કહ્યું, તો કોઈ શંકાશીલ એમ માને કે સંસાર પર્યાયમાં નથી તો તે ભ્રમ છે. સંસારપર્યાયરૂપે આત્મા સ્વયં પરિણમે છે અને પર્યાય આત્માનો અંશ છે, તેથી અશુદ્ધ આત્મા સ્વયં કલુષિત સંસારરૂપ પરિણમે છે, નિમિત્તને અનુરૂપ કર્મ સ્વયં પરિણમિત થાય છે અને જો સ્વભાવનો આશ્રય લે તો સંસાર છૂટી જાય છે.
- આગલી ગાથા (૭૩)ના આધારે જો કોઈ એમ માની લે કે પરિણામવાદની જેમ અન્ય બધા સંસારી જીવોને પણ સ્વભાવના વિભાવનો અભાવ છે તો તેનું માનવું ઠીક નથી; કારણ કે સંસારી જીવો તો સ્વયં શુભાશુભભાવરૂપે પરિણમે છે અને તેથી તેમને બંધ પણ થાય છે.
- જુઓ! અહીં પોતાની અશુદ્ધતા પોતાથી થાય છે એમ (શુદ્ધપણું) બતાવ્યું છે (શુદ્ધનય) અને કર્મના નિમિત્તે થાય છે એમ કહેવામાં અશુદ્ધપણું બતાવ્યું છે (અશુદ્ધનય). આત્મા સંસાર ભોગે છે એમ જાણી કર! જો સંસાર પોતાનો છે એમ જાણે તો તેને છોડી શકે છે.
- કર્મનો ઉદય હોવા છતાં પણ શુદ્ધાત્માની ભાવના વડે રાગરૂપ પરિણમન નહિ તો બંધ થતો નથી. જ્ઞાનસ્વભાવ પુરુષાર્થરૂપ છે. આ શક્તિથી નિર્વાણ પુરુષાર્થ છે; આ વાત અહીં સિદ્ધ કરી છે.

- અજ્ઞાનીને શુભાશુભ ભાવ પરવિના થાય છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે.
- વસ્તુમાં નથી એમ નિમિત્તના પરવિનામાં નથી તેથી મારે પરવિનામાં પણ નથી એમ હોય તો સર્વ જાણવા સમર્થન ઉપેનું કારણ રહે નહિ એમ વિચારનો અભાવ થાય.
- પરિણામ દૃષ્ટિ = પલટવાનો સ્વભાવ = બદલવાની દૃષ્ટિ. આત્માનાં પરિણામ દૃષ્ટિ હોવાથી સંસારીને અનાદિના શુભાશુભ ભાવ થાય છે. તે એમને દુઃખ છે એમનો
- ખ્યાલ એમ કરવા દેવું કે સ્ફુરિતની પોતાની યોગ્યતા છે. તેમ નિમિત્ત સ્ફુરિત જેવા ભાવના પોતાની પર્યાયમાં કરવા બેઠીના રાગે શુભાશુભભાવ પોતાની યોગ્યતાથી પરિણામ છે.
- આ રાગ અહિતકર છે ને? એટલે એમ સિદ્ધ કરે છે.
- એટલે એમ પરિણામ પર દૃષ્ટિ નહિ કરાવતા પણ તારાથી તને શુભાશુભભાવ થાય છે એમ નક્કી કરાવ્યું છે.

गाथा-७६ : प्रश्नोत्तर

① जोड़ी मिलाईये ।

1 शुद्धनय	A. आत्मा शुभाशुभभावरूप परिणमित होता है।
2 अशुद्धनय	B. आत्मा शुभाशुभभावरूप परिणमित नहीं होता।

② सच या झूठ बताईये ।

1- परिणाम धर्म = पलटनेका स्वभाव = बदलनेका धर्म

2- आत्मा नित्यस्वभावी है; इसलिये इसमें परिणाम धर्म नहीं हो सकता ।

3- यह गाथाका तात्पर्य अपने परिणाम पर दृष्टि करानेका है।

4- यह विकार मेरा है- ऐसा जो जाने वह इसको छोड़ सके ।

ઉત્થાનિકા: હવે ફરીને પણ પ્રકૃતને (-ચાલુ વિષયને) અનુસરીને અતીન્દ્રિય જ્ઞાનને સર્વજ્ઞપણે અભિનંદે છે (અર્થાત્ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન સર્વનું જાણનાર છે એમ તેની પ્રશંસા કરે છે):-

ગાથા:

સૌ વર્તમાન-અવર્તમાન, વિચિત્ર, વિષમ પદાર્થને
યુગપદ્ સર્વતઃ જાણતું, તે જ્ઞાન ક્ષાયિક જિન કહે. ૪૭.

અન્વયાર્થ: જે જ્ઞાન યુગપદ્ સર્વતઃ (સર્વ આત્મપ્રદેશોથી) તાત્કાલિક કે અતાત્કાલિક, વિચિત્ર (-અનેક પ્રકારના) અને વિષમ (મૂર્ત, અમૂર્ત આદિ અસમાન જાતિના) સર્વ પદાર્થોને જાણે છે, તે જ્ઞાનને ક્ષાયિક કહ્યું છે.

ભાવાર્થ: ક્રમપૂર્વક જાણવું, નિયત આત્મપ્રદેશોથી જ જાણવું, અમુકને જ જાણવું- ઇત્યાદિ મર્યાદાઓ મતિ-શ્રુતાદિ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનમાં જ સંભવે છે. ક્ષાયિક જ્ઞાન તો અમર્યાદિત હોવાથી યુગપદ્ સર્વ આત્મપ્રદેશોથી ત્રણે કાળના પર્યાયો સહિત સર્વ પદાર્થોને- તે પદાર્થો અનેક પ્રકારના અને વિરુદ્ધ જાતિના હોવા છતાં પણ- જાણે છે અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન એક જ સમયે સર્વ આત્મપ્રદેશોથી સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને જાણે છે.

સારાંશ:
- આ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન અને સર્વજ્ઞતાના અભિનંદનની ગાથા છે.
- જેનો અવિનાશી (-કદી ન નાશ થાય તેવો) સ્વભાવ છે એવા પ્રકારવાળું હોવાથી ક્ષાયિક જ્ઞાન સર્વત્ર સર્વને સર્વથા અને સદા જાણે જ છે.
- કેવળજ્ઞાનના વિષયમાં ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા કશાનો નિષેધ આવે છે. આ નિષેધ જ્ઞાનસ્વભાવના અનુસરણથી થાય છે.
- આ ગાથામાં અતીન્દ્રિય જ્ઞાનની સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. કહ્યું છે કે અતીન્દ્રિયજ્ઞાન પરની સહાયતા વિના પોતાના સર્વઆત્મપ્રદેશોથી જાણે છે, એકસાથે જાણે છે, બધાને જાણે છે અને ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન ત્રણેય કાળોમાં શામિલ થનારી રચનાઓ- પર્યાયોને અત્યંત સ્પષ્ટરૂપે પ્રત્યક્ષ જાણે છે; કારણ કે ક્રમપૂર્વક જાણવું, નિયત આત્મપ્રદેશોથી જ જાણવું, અમુકને જ જાણવું આદિ મર્યાદાઓ ક્ષયોપશમ જ્ઞાનમાં જ હોય છે. અતીન્દ્રિય જ્ઞાન અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનમાં એવી કોઈ મર્યાદા હોતી નથી.
- ચાલુ વિષયને = કેવળજ્ઞાન - સર્વજ્ઞતા વિષયને કહે છે.
- ભૂતકાળ અને ભવિષ્યની પર્યાય કેવળીને વર્તમાનમાં પ્રત્યક્ષ છે માટે ત્રિકાળ છે. અનંત પર્યાય સર્વજ્ઞસ્વભાવમાંથી આવે છે. સર્વજ્ઞસ્વભાવ-ધ્રુવને પકડવાથી શુદ્ધતામાં કેવળજ્ઞાન પર્યાય પ્રગટ થાય છે.
- વળી એમ ગાથામાં આવ્યું કે સર્વજ્ઞની પર્યાયને દ્રવ્ય નિમિત્ત છે- એટલે દ્રવ્ય પરિણમન કરતી નથી, ભલે પરિણમન વસ્તુને કારણભૂત હોતી પરંતુ પરિણમન પરિણમનને કરે છે; અને નિશ્ચયથી દ્રવ્યથી પરિણમન સર્વથા ભિન્ન છે- એથી પરિણમનને દ્રવ્ય શું કરે?
- નિમિત્ત નૈમિત્તિકસંબંધ તો પર્યાય પર્યાયમાં છે. તે પણ વ્યવહાર છે. દ્રવ્ય સાથે કોઈ નિમિત્ત નૈમિત્તિકસંબંધ નથી.
- ક્ષાયિક જ્ઞાન પોતાની પર્યાયની તાકાતથી થયું છે, કર્મના ક્ષયથી નહિ.

- ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન ખોળિન્દ્રય છે, અનંત પ્રદેશો છે; ક્ષાયિક જ્ઞાન સર્વાંગ - અસંખ્ય પ્રદેશી જાણે છે
- દરેક આત્મા, દરેક પરમાણુના ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્તો ને દ્રવ્યોની શોભા છે.
- અરે એની પર્યાયની [illegible] તેના દ્રવ્યનું શું કહેવું? અનંત અનંત પર્યાયોનો સાગર છે પ્રભુ!
- આવા જ્ઞાનની વાત ક્યાંય નથી ભિન્નને તો ખબર ક્યાં?
- [illegible] = એક [illegible] એને [illegible] એકાન્તવાદિના દ્રવ્યો.
- ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્તોને લઈને વિચિત્રતા પ્રકાર થઈ છે અને એકાન્તવાદિને લઈને એકતાના પ્રકાર થઈ છે.
- નિષ્પ્રવૃત્તિ = [illegible] - નીકળતા જ્ઞાનમાં - ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનમાં [illegible] ભાવ [illegible] ક્ષાયોપશમ જ્ઞાનનો અભાવ થઈ જાય છે.
- આત્માના પ્રદેશ [illegible] બહુ જાડો આત્મા. બહુ [illegible] જ્ઞાનનું ભાન [illegible] થઈ ગયું. આનંદ [illegible] આત્મા. પર્યાય [illegible] પરાધીન થય છે એમ નહિ, પરંતુ તેનું [illegible] છે તેને તો [illegible] એમ કહ્યું છે.
- અનંત પર્યાય પ્રદેશોને જાણતા હતા, તે હવે [illegible] પ્રદેશોને જાણતાં તે પર્યાય [illegible] [illegible] ગઈ. તે (ક્ષાયોપશમિક) જ્ઞાન નાશ પામ્યું.
- આત્મ પ્રભાવ = [illegible] ભિન્ન ભિન્ન છે ને? એક આત્મા [illegible] છે અને એક આત્મા - [illegible] - [illegible] જ્ઞાન છે, [illegible] છે
- [illegible]: [illegible] ક્ષાયોપશમ જ્ઞાન [illegible], [illegible] [illegible] પ્રદેશોને જ [illegible] જાણે છે, પરંતુ તેમાં [illegible] પ્રદેશોને જાણે છે; માટે તેમાં અનંત પ્રદેશોની [illegible] [illegible] થાય છે - નાશ પામે થાય છે.
- આ પાંચેય ઇન્દ્રિય [illegible] પ્રદેશોમાં - [illegible] પ્રદેશોમાં જ - [illegible] [illegible] છે, [illegible] પ્રદેશોમાં [illegible] ક્ષાયોપશમ જ્ઞાનને [illegible] [illegible] પ્રદેશોની [illegible] માટે [illegible] છે.
- [illegible] ક્ષાયોપશમ છે; [illegible] તે [illegible] પ્રકાશ [illegible] નહિ; પરંતુ ક્ષાયિક જ્ઞાન [illegible] [illegible] પ્રકાશે છે.
- [illegible]! એક [illegible] જ્ઞાન પર્યાયનો [illegible]? [illegible] પર્યાયના [illegible] શું કહેવું?
- [illegible] = [illegible] (ભાવ); [illegible] = [illegible] (દ્રવ્ય); [illegible] (કાળ); [illegible] (ક્ષેત્ર); [illegible] = [illegible];
- [illegible], [illegible], [illegible] - [illegible], [illegible] પ્રકૃતિ, [illegible]
- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આત્મા [illegible] આવે છે ને? [illegible]! જ્ઞાનની પર્યાય [illegible] શું કહેવું? [illegible] ગુણ - અનંત આનંદ અને [illegible] અનંત [illegible] [illegible] છે.
- [illegible] [illegible] વિચિત્રતા પ્રભુ! શું [illegible]! શું પર્યાયનું [illegible]!

- જગત પર્યાય તો અવિદ્યમાન છે, તેને વિદ્યમાન કરીને જાણે છે, પરંતુ તું તો વિદ્યમાન છો, એને તો વિદ્યમાન કરીને જાણ!
- રાગ છે, દ્વેષ છે, જનમ છે, મરણ છે. એક સમયમાં ક્યાંય નથી વિદ્યમાન છે.
- જેની સમાનતાનો અંત નથી, જેના ગુણનો પાર છેડો નથી તે તો વિદ્યમાન છે.
- ત્રિકાળ જ્ઞાનને મર્યાદા શું? એ તો અમર્યાદિત વસ્તુ છે, તેની જ તો પ્રતીતિ કેમ ન કરે?

गाथा - ७७ : प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाइये।

1 सर्व	A. भाव
2 सर्वत्र	B. क्षेत्र
3 नित्यदा (सदा)	C. काल
4 सर्वथा	D. द्रव्य
5 विचित्र	E. असमान जाति के
6 विषम	F. अनेक प्रकार के
7 क्षायोपशमिक ज्ञान	G. संपूर्ण आत्मप्रदेशों से
8 क्षायिक ज्ञान	H. नियत आत्मप्रदेशों से
9 तात्कालिक	I वर्तमान
10 अतात्कालिक	J. भूत - भविष्य
11 क्षायोपशमिक ज्ञान	K अक्रम प्रवृत्ति
12 क्षायिक ज्ञान	L क्रम प्रवृत्ति

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- हम सबको सिर्फ क्षायोपशमिक ज्ञान ही है, लेकिन केवली भगवान को क्षायिक और क्षायोपशमिक दोनों ज्ञान हैं।

2- यह अतीन्द्रिय ज्ञान और सर्वज्ञता के अभिनंदन की गाथा है।

3- क्षायोपशमिक और क्षायिक ज्ञान में अंतर मात्र इतना ही है कि क्षायोपशमिक ज्ञान कम जानता है और क्षायिक ज्ञान उससे बहुत ज्यादा जानता है।

4- केवलज्ञान की ऐसी पर्याय की चमत्कारिकता भासने से आत्मा वह सम्यग्दर्शन की पात्रता बनाता है।

5- केवलज्ञान के निर्णय में मोहक्षय का और सच्चे देव का निर्णय समा जाता है, इसलिये हम 'ज्ञानतत्त्वप्रज्ञापन' को 'देवाधिकार' भी कह सकते हैं।

ઉત્થાનિકા: હવે સર્વને નહિ જાણનાર એકને પણ જાણતો નથી એમ નક્કી કરે છે:—

ગાથા: જાણે નહિ યુગપદ ત્રિકાળિક ત્રિભુવનસ્થ પદાર્થને,
તેને સપર્યય એક પણ નહિ દ્રવ્ય જાણવું શક્ય છે. ૪૮.

અન્વયાર્થ: જે એકી સાથે ત્રૈકાલિક ત્રિભુવનસ્થ (-ત્રણે કાળના અને ત્રણે લોકના) પદાર્થોને જાણતો નથી, તેને પર્યાય સહિત એક દ્રવ્ય પણ જાણવું શક્ય નથી.

ભાવાર્થ:- જે અગ્નિ ઘાસ, લૂગડાં, પાંદડાં વગેરે સમસ્ત દાહ્યને દહતો (-બાળતો) નથી, તેનો દહનસ્વભાવ (ઘાસાદિ સમસ્ત દાહ્ય જેનું નિમિત્ત છે એવો) સમસ્ત દાહ્યાકારપર્યાયે નહિ પરિણમતો હોવાથી અપૂર્ણરૂપે પરિણમે છે- પરિપૂર્ણરૂપે પરિણમતો નથી; તેવી જ રીતે જે આત્મા સમસ્ત દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ સમસ્ત જ્ઞેયને જાણતો નથી, તેનું જ્ઞાન (સમસ્ત જ્ઞેય જેનું નિમિત્ત છે એવું) સમસ્ત જ્ઞેયાકારપર્યાયે નહિ પરિણમતું હોવાથી અપૂર્ણરૂપે પરિણમે છે- પરિપૂર્ણરૂપે પરિણમતું નથી, તેથી પરિપૂર્ણ એક જ્ઞાન જેનું સ્વરૂપ છે એવો તે આત્મા પોતાને જ પૂર્ણ રીતે પરિણમતો નથી અર્થાત્ પોતાને જ પૂર્ણ રીતે અનુભવતો-જાણતો નથી. આ રીતે સિદ્ધ થયું કે જે સર્વને જાણતો નથી તે એકને -પોતાને- (પૂર્ણ રીતે) જાણતો નથી.

ટીકા: [ટીકાનું પૃથક્કરણ નીચે આ રીતે સમજવાનું છે:—]

[(૧) જ્ઞેય પદાર્થો:]

[(a) દ્રવ્યો:] આ વિશ્વમાં એક આકાશદ્રવ્ય છે, એક ધર્મદ્રવ્ય છે, એક અધર્મદ્રવ્ય છે, અસંખ્ય કાળદ્રવ્યો છે, અનંત જીવદ્રવ્યો છે અને તેનાથી પણ અનંતગુણાં પુદ્ગલદ્રવ્યો છે;

[(b) પર્યાયો:] વળી તેમને જ પ્રત્યેકને અતીત, અનાગત અને વર્તમાન એવા (ત્રણ) ભેદોથી ભેદવાળા નિરવધિ (-અનાદિ-અનંત) વૃત્તિપ્રવાહની અંદર પડતા (-સમાઈ જતા) અનંત પર્યાયો છે.

એ રીતે આ બધોય (-દ્રવ્યો અને પર્યાયોનો) સમુદાય જ્ઞેય છે.

[(2) જ્ઞાતા:] તેમાં જ એક કોઈ પણ (આત્મા નામનું) જીવદ્રવ્ય જ્ઞાતા છે. હવે અહીં જીવ

[(3) દૃષ્ટાંત નં.૧: સમસ્ત દાહ્યને દહતો અગ્નિ]

[(a)] સમસ્ત દાહ્યને દહતો અગ્નિ	[(a)] સકળ જ્ઞેયને જાણતો જ્ઞાતા (આત્મા)
[(b)] સમસ્ત દાહ્યહેતુક (-સમસ્ત દાહ્ય જેનું નિમિત્ત છે એવા)	[(b)] સમસ્ત જ્ઞેયહેતુક (-સમસ્ત જ્ઞેય જેનું નિમિત્ત છે એવા)
[(c)] સમસ્ત દાહ્યાકાર પર્યાયે પરિણમતું	[(c)] સમસ્ત જ્ઞેયાકાર પર્યાયે પરિણમતું
[(d)] સકળ એક દહન	[(d)] સકળ એક જ્ઞાન
[(e)] જેનો આકાર (-સ્વરૂપ) છે	[(e)] જેનો આકાર (-સ્વરૂપ) છે
[(f)] એવા પોતારૂપે પરિણમે છે.	[(f)] એવા પોતારૂપે પરિણમે છે.

[ઉપસંહાર:] [એવો આત્મા] જે આત્મપણાને લીધે સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષ છે તે રૂપે [પરિણમે છે.] આ રીતે પરસ્પર દ્રવ્યસ્વભાવ છે.

[(૪) દૃષ્ટાંત નં.૨: સમસ્ત દાહ્યને નહિ દહતો અગ્નિ:]

[a] જે સમસ્ત દ્રશ્યને નહિ દેખતો તે અંધ	[a] જે સમસ્ત જ્ઞેયને નથી જાણતો તે આત્મા
[b] સમસ્ત દ્રશ્ય હેતુ (સમસ્ત દ્રશ્ય જેવું નિમિત્ત છે એવા)	[b] સમસ્ત જ્ઞેય હેતુ (સમસ્ત જ્ઞેય જેવું નિમિત્ત છે એવા)
[c] સમસ્ત દ્રશ્યાકાર પર્યાયે પરિણમતું	[c] સમસ્ત જ્ઞેયાકાર પર્યાયે પરિણમતું
[d] સ્વપર એક દેખન	[d] સ્વપર એક જ્ઞાન
[e] જેનો આકાર (સ્વરૂપ) છે	[e] જેનો આકાર (સ્વરૂપ) છે
[f] એવા પોતારૂપે પરિણમતો નથી	[f] એવા પોતારૂપે પરિણમતો નથી.

[ઉપસંહાર: અંધો આત્મા] પોતે જ્ઞાનપણાને લીધે સ્વાનુભવ પ્રત્યક્ષ હોતો પણ પોતાને પરિપૂર્ણપણે અનુભવતો નથી.

[(૫) ભાવાર્થ:] આમ હોતે આમ ફલિત થાય છે કે જે સર્વને જાણતો નથી, તે પોતાને (-આત્માને) જાણતો નથી.

સારાંશ: • આચાર્ય ભગવાન: જેટલા પદાર્થો હોય છે એને તેઓ નિયમિત એક જ દ્રવ્ય જાણે છે.
- આચાર્ય ભગવાન: જેમ સૂર્ય તેજ દીપકના પ્રકાશમાં અને દર્પણમાં પ્રકાશિત પદાર્થોને નહિ જાણવાવાળો એક અલગ સૂર્ય, દીપક અને દર્પણને પણ જાણતો નથી; તેમ એક અતીન્દ્રિય જ્ઞાન કેવળજ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત પદાર્થોને નહિ જાણવાવાળો આત્મા અતીન્દ્રિય કેવળજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાની આત્માને પણ જાણી શકતો નથી.
- ત્રણ લોકમાં જેટલા પણ પદાર્થો વિદ્યમાન છે, તેની ત્રણ કાળ સંબંધી અનંતાનંત પર્યાયો છે, તે બધાને એક સમયમાં જ જે પ્રત્યક્ષ જાણી શકતો નથી, તેના અંતરની સ્વચ્છતામાં ફરક થઈ જાય છે. તેથી સર્વ પર્યાયો યુક્ત એક દ્રવ્યને પણ જાણી શકવાની શક્તિથી રહિત છે - એમ સમજવું જોઈએ.
- ગાથામાં 'પર્યાય સહિત એક દ્રવ્ય' કહ્યું છે. તેનો અર્થ એવો કેવળજ્ઞાન પર્યાય સહિત દ્રવ્યની વાત છે. આત્મા જ્ઞાન અપેક્ષાએ એક સમયની ~~પૂર્ણતા~~ પૂર્ણતાવાળો આત્મા જ્ઞાતા છે - એવો અર્થ લેવાનો છે.
- એક સમયમાં લોકાલોક ન જાણે તો એક સમયની કેવળજ્ઞાન પર્યાય સહિત દ્રવ્યને જાણવું સંભવ નથી.
- જેમ જો અગ્નિ સર્વને એક સાથે જ પૂર્ણતઃ બાળી ન શકે તો તે અગ્નિનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી, તેમ સર્વ જ્ઞેયોને એક સાથે જ ન જાણે તો તે આત્મા નથી - એમ કહ્યું છે. અપૂર્ણ રહે તો તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી.
- જો એક સમયમાં અનંત પદાર્થોને ન જાણે તો પોતાની એક સમયની કેવળજ્ઞાનની પર્યાયને નહિ જાણતાં તે દ્રવ્યને (પણ) જાણતો નથી. દૃષ્ટાંતને આ રીતે

પૂર્ણતાની પ્રતીતિ થાય છે.

- જ્ઞાનનો સ્વભાવ ક્રમે ક્રમે જાણવાનો નથી, પરંતુ સર્વ પદાર્થો, તેમના ગુણો તથા તેમની પર્યાયોને એક સાથે એક સમયમાં જ જાણવાનો છે, જાણવારૂપે પરિણમવાનો છે. જે જ્ઞાન ક્રમવાર અમુક ગુણ-પર્યાયો સહિત કેટલાક પદાર્થો જાણવારૂપે પરિણમી શકતો નથી, તે સંપૂર્ણ ગુણ-પર્યાયો સહિત પોતાના આત્માને પણ જાણી શકતો નથી. તે જ રીતે જે સર્વ ગુણ-પર્યાયો સહિત સ્વાત્માને જાણતો નથી, તે સર્વ ગુણ-પર્યાયો સહિત પરને પણ જાણી શકતો નથી; કારણ કે સ્વ-પરને સર્વ ગુણ-પર્યાયો સહિત જાણવાનું એક સાથે જ થાય છે, કેવળજ્ઞાનમાં જ થાય છે.
- ભગવાન આત્મા સર્વજ્ઞસ્વભાવી છે, સર્વને દેખવા-જાણવાના સ્વભાવવાળો છે. ત્રિકાળને જાણે, ત્રિકાળને ન જાણે એવો આત્માનો સ્વભાવ નથી, પરંતુ વિભાવ છે. આ જ વાત નિયમસારની ૧૧-૧૨ ગાથામાં આચાર્યદેવ કુંદકુંદાચાર્યએ વિભાવ કહી જેની પર્યાયમાં સર્વને જાણવાનું સામર્થ્ય છે. જો એ સર્વને જાણતો નથી તો તે સર્વને જાણનારી પર્યાયને પણ જાણતો નથી; એને તેથી તેને પર્યાયના ધરનાર દ્રવ્યની પણ ખબર નથી.
- ભેદોને જાણનારો અંદર ભગવાન એકસ્વરૂપ બેઠો છે એની તેને ખબર નથી.
- આ બધા દ્રવ્ય-પર્યાયોને સ્વરૂપ રહે છે. આ બધા મારા તરીકે માનવા માટે નથી.
- એક ફેર ગાય એને એક ફેર શાન. ગાય કહેતાં સંપૂર્ણ. એક જ આત્મા જાણનાર એક જ્ઞાયક છે. જગતના બધા દ્રવ્ય-પર્યાયો તેના જ્ઞેય છે. આત્મામાં જે ઈચ્છાદિના પરિણામ થાય છે તે પણ જ્ઞેયમાં જાય છે. પોતાની પર્યાય જે ક્રમે થાય છે એનો પણ તે જ્ઞાતા છે.
- પ્રભુ! તારી તાકાત કેટલી છે - જાણવા દેખવાની. તેને ઉલ્લંઘીને ક્રમ પડે પણ તારા શ્રુતજ્ઞાનમાં એના દ્રવ્ય-પર્યાયને જાણવાનો સ્વભાવ પડ્યો છે. કેવળજ્ઞાનમાં સર્વને પ્રત્યક્ષ જાણવાનો સ્વભાવ છે, શ્રુતજ્ઞાનમાં સર્વને પરોક્ષ જાણવાના પરિણમવાનો સ્વભાવ છે.
- આ વાત જેને ન બેસે તેને આત્મા બેઠો નથી એને પરવાનું એમ છે કે પણ બેઠું નથી.
- સર્વજ્ઞ ભગવાનમાં જો એમ બેસે કે સર્વજ્ઞ તે આત્મા છે. એ પર્યાય આત્માની છે. પરને જાણે છે એમ કહેવું તે પણ વ્યવહાર છે.
- પૂરણ જ્ઞેયોને એના જ્ઞાનમાં જાણે એવું એનું સ્વરૂપ છે. પોતાના દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય એ પોતાનું જ્ઞેય છે. જ્ઞાનનો સ્વભાવ જ છે કે તે પરિપૂર્ણરૂપે પરિણમે. જાણવાની પર્યાયનો ધર્મ જ એવો છે. એ રીતે ન પરિણમે તો તે આત્મા જ નહિ.
- સર્વ જ્ઞેયાકારોને ન જાણે - એકરૂપે પરિણમે, એવો એ આત્મા પોતાપણે જ પૂર્ણરૂપે પરિણમતો નથી - પોતાને પણ પૂર્ણપણે જાણતો નથી.
- સ્વતઃ એકરૂપ રહે છે માટે જાણે છે એમ નહિ પણ પોતે જ જાણે એવો જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે.
- સમયસાર ગાથા ૭૬ થી ૭૯ માં આવ્યું છે કે 'પરદ્રવ્યપર્યાયે ન પરિણમે, નવ ગ્રહે નવ ઊપજે!... પરદ્રવ્યપણે પરિણમતો નથી, પરંતુ સ્વદ્રવ્યપણે પરિણમે છે; પોતે પોતાની જ્ઞાનની પર્યાયપણે પરિણમે છે. — જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે.
- સિદ્ધ થયા આત્માનું નથી એને સિદ્ધ થયેલને જાણવા વિના આત્મા રહેતો નથી એવો
- (જ્ઞાની) સર્વને જાણતો નથી તે એકને જાણતો નથી એ ગાથા ૪૯. હવે એકને જાણતો નથી તે સર્વને જાણતો નથી એ ગાથા આવે છે.

गाथा-४८: प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाइये।

1. वृत्ति	A. ज्ञेयों के अवलंबन बिना
2. आकार	B. अनादि-अनंत
3. निरवधि	C. स्वरूप
4. स्वतः	D. अस्तित्व

(२) सच या झूठ बताइये।

1- जो सर्वको जानता नहीं, वह स्वयंको जानता नहीं।

2- केवलज्ञान की तरह श्रुतज्ञान का स्वभाव भी सर्व ज्ञेयों को जानने का है।

3- ज्ञान का स्वभाव सर्व ज्ञेयोंको एक साथ जानने का है।

4- सर्वज्ञ सो आत्मज्ञ।

5- मूल गाथामें जो पर्याय की बात की है, वह केवलज्ञानकी पर्याय है।

6- मेरी क्रमबद्ध पर्यायका भी मैं ज्ञाता हूं, कर्ता नहीं।

7- आत्मा परको जानता है- ऐसा कहना व्यवहार है।

8- छद्मस्थके मतिश्रुतज्ञान विभाव हैं, स्वभाव नहीं।

9- ज्ञान ज्ञेयको ज्ञेयके अवलंबन बिना स्वतः जानता है।

10- इस गाथासे हमें पूर्णता की प्रतीति हो सकती है।

(1) जोड़ी मिलाइये।

1. गाथा ४८	A. जो एक आत्मद्रव्यको नहीं जानता वह सर्वको नहीं जानता
2. गाथा ४९	B. जो सर्वको नहीं जानता वह एक आत्मद्रव्यको नहीं जानता
3. व्याप्तिज्ञान	C. जानना
4. स्वसंवेदक	D. भेदसहित
5. सविकल्प	E. प्रत्येक प्रकारसे स्वयंका अनुभव करनार
6. व्यापना	F. मतिश्रुतमें अनुभव
7. स्वानुभवप्रत्यक्ष (स्वसंवेदन)	G. अवयव परसे अवयवीका अनुमान ज्ञान

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- स्वयंका और सर्वका ज्ञान एक साथ ही होता है।

2- आत्माका ज्ञान और ज्ञेयोंका ज्ञान-इन दोनोंको भिन्न करना अत्यंत आवश्यक है।

3- केवली भगवान लोकालोकको व्यवहारसे जानते हैं, इसलिये वे लोकालोकको जानते ही नहीं; क्योंकि व्यवहार अभूतार्थ है।

4- केवलज्ञानी लोकालोकको प्रत्यक्ष जानते हैं, इसलिये वे तन्मय होकर जानते हैं।

5- विकल्पका एक अर्थ राग होता है, इसलिये सिद्धोंका केवलज्ञान सविकल्प नहीं हो सकता।

6- ज्ञानका स्वभाव विकल्पात्मक (भेदपूर्वक जाननेका) है।

7- स्वभाव कभी भी अपूर्ण और पराधीन नहीं होता।

8- जिसने अपनी केवलज्ञान पर्याय जानी, उसने सर्व द्रव्य-पर्यायें भी जाननेमें आ जाते।

9- यहाँ अप्रतिहतभावकी बात है।

10- आत्मद्रव्य तो अनंत शक्तिशाली है, किन्तु इसकी एक समयकी पर्यायमें ऐसी शक्ति नहीं है।

11- सर्वके एक भागके ज्ञानसे होता हुए सर्वके ज्ञानको सकलज्ञान कहते हैं।

12- ज्ञेयाकार और ज्ञानाकारमें कोई भेद नहीं।

13- जिसने एक चैतन्यको सर्वांग प्रत्यक्ष नहीं जाना, वह सर्वद्रव्योंको भी जान सकता नहीं।

14- इस सत्के महाभाग्यसे तत्त्वकी इतनी ऊँची बातकी चर्चा करनेका प्रसंग हमें प्राप्त हुआ है।

ગાથા ૪૯

ઉત્થાનિકા: હવે એકને નહિ જાણનાર સર્વને જાણતો નથી એમ નક્કી કરે છે:-

ગાથા: જો એક દ્રવ્ય અનંતપર્યય તેમ દ્રવ્ય અનંતને
યુગપદ ન જાણે જીવ, તો તે કેમ જાણે સર્વને? ૪૯

અન્વયાર્થ:- જો અનંત પર્યાયવાળા એક દ્રવ્યને (-આત્મદ્રવ્યને) તથા અનંત દ્રવ્યસમૂહને યુગપદ્ જાણતો નથી તો તે (પુરુષ) સર્વને (-અનંત દ્રવ્યસમૂહને) કઈ રીતે જાણી શકે? (અર્થાત્ જે આત્મદ્રવ્યને ન જાણતો હોય તે સમસ્ત દ્રવ્યસમૂહને ન જાણી શકે.)

ભાવાર્થ: ૪૮ અને ૪૯ ગાથામાં એમ દર્શાવ્યું કે જે સર્વને જાણતો નથી તે પોતાને જાણતો નથી, અને જે પોતાને જાણતો નથી તે સર્વને જાણતો નથી. પોતાનું જ્ઞાન અને સર્વનું જ્ઞાન એકીસાથે જ હોય છે. પોતે અને સર્વ- એ બેમાંથી એકનું જ્ઞાન હોય અને બીજાનું ન હોય એ અસંભવ છે.

શ્રીજયસેનાચાર્યકૃત તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકામાંથી:-

"હવે શિષ્ય કહે છે કે આત્માનું જ્ઞાન થતાં સર્વનું જ્ઞાન થાય છે - એમ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે; પરંતુ આગલી ગાથામાં કહ્યું હતું કે સર્વનું જ્ઞાન થતાં આત્માનું જ્ઞાન થાય છે.

જો એમ હોય તો છદ્મસ્થોને તો સર્વનું જ્ઞાન હોતું નથી, તેમને આત્મજ્ઞાન કેવી રીતે થશે? આત્મજ્ઞાનના અભાવમાં આત્મભાવના પણ કઈ રીતે થઈ શકશે? આત્મજ્ઞાન અને આત્મભાવનાના અભાવમાં કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સંભવ નથી."

ઉક્ત આશંકાનું સમાધાન કરતાં આચાર્ય કહે છે કે -

(૧) "પરોક્ષપ્રમાણભૂત શ્રુતજ્ઞાનના માધ્યમથી બધા પદાર્થો જાણવામાં આવે છે. જો કોઈ કહે કે પરોક્ષપ્રમાણભૂત શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા સર્વ પદાર્થો કઈ રીતે જાણવામાં આવે છે તો તેને કહીએ છીએ કે છદ્મસ્થોને પણ વ્યાપ્તિજ્ઞાન દ્વારા, અનુમાન દ્વારા લોકાલોકનું જ્ઞાન થતું જોવામાં આવે છે.

કેવળજ્ઞાન સંબંધિત વિષયને ગ્રહણ કરવાવાળું આ વ્યાપ્તિજ્ઞાન પરોક્ષરૂપે કથંચિત્ આત્મા જ કહેવામાં આવ્યું છે અથવા (૨) સ્વસંવેદન જ્ઞાન વડે આત્મા જાણવામાં આવે છે અને ત્યારબાદ જ આત્મભાવના કરવામાં આવે છે તથા તે રાગાદિ વિકલ્પ રહિત સ્વસંવેદન જ્ઞાનરૂપ આત્મભાવનાથી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

આ રીતે ઉક્ત કથનમાં કોઈ દોષ નથી."

Alternate અન્વયાર્થ from પ્રવચનસાર અનુશીલન:

इक द्रव्यको पर्याय सहित यदि नहीं जाने जीव तो।
फिर जान कैसे सकता इक साथ द्रव्यसमूहको ॥४९॥

जो अनंत पर्यायवाले एक द्रव्य (आत्मद्रव्य) को नहीं जानता; वह एक साथ सर्व अनंत द्रव्यों को कैसे जान सकता है?

સારાંશ: • અનંત ગુણ-પર્યાયોને ધારણ કરનાર આ એક ચૈતન્ય આત્માને જે પ્રત્યક્ષ [illegible] નથી જાણતો; તે અનંતાનંત પદાર્થોથી યુક્ત સર્વ દ્રવ્યોને ભિન્ન ભિન્નરૂપે એક જ સમયમાં કઈ રીતે જાણી શકે? આપ જ્ઞાનની આ રીતનો વિચાર કેમ કરતા નથી?

- સ્વને જાણતાં પરને જાણે છે - એક સાથે જ બંનેને જાણે છે. પરને જાણવું - પોતાનું સ્વરૂપ છે. જેમ, દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડે છે - ત્યાં બિંબ અને પ્રતિબિંબ બંનેને જાણે છે; તેવી જ રીતે, સ્વાશ્રિત તથા પરને બંનેનું જાણવું એક સાથે છે.
- સાધક દશામાં પણ સ્વ-પરને જાણવાનો સ્વભાવ છે. સ્વને જાણે અને નિમિત્ત-રાગને ન જાણે એમ બનતું નથી તેમજ રાગને જાણે અને પોતાને ન જાણે એમ પણ બનતું નથી. જેમ બિંબ અને પ્રતિબિંબ એક સાથે છે, તેમ જ સ્વનું જ્ઞાન અને પરનું જ્ઞાન એક સાથે થાય છે. સાધક એ કેવળજ્ઞાનની પ્રતીતિ કરે છે.
- ભગવાન નિશ્ચયથી જાણે છે - તે વ્યવહારથી છે અને વ્યવહાર અસત્યાર્થ છે, માટે કેવળજ્ઞાનનું પરને જાણવું અસત્યાર્થ છે - એમ કહેવાની ટેવ છે; પરંતુ પરપ્રકાશકનું જ્ઞાન સ્વાશ્રિત છે. સ્વપરપ્રકાશક જ્ઞાન સ્વયંનો સ્વભાવ છે. કેવળજ્ઞાન નિશ્ચયથી તન્મય થઈને નથી જાણતું, તેથી કેવળજ્ઞાન પરને વ્યવહારથી જાણે છે - એમ કહેવામાં આવે છે. (પોતાને) પોતામાં તન્મય થઈને જાણે છે, તેથી (સ્વને) નિશ્ચયથી જાણે છે - એમ કહ્યું છે.
- સાકારતાનો અર્થ ભેદ(સહિત) છે. સિદ્ધનું કેવળજ્ઞાન પણ સાકાર છે અર્થાત્ ત્યાં સાકારતાનો અર્થ રાગ નથી, પરંતુ ભેદ સહિત જાણવું - છે. ભેદ કરવો તે જ્ઞાનનું કાર્ય છે. જ્ઞાન સર્વ પદાર્થોના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોના ભેદ કરીને જાણે છે, તેથી સાકાર છે.
- જો આત્મા પૂર્ણ પર્યાયને ન જાણે તો તે આત્માને નથી જાણતો. એક જાણવામાં આવે અને બીજું ન જણાય - એમ બનતું નથી. આત્માને જાણે અને નિમિત્તને ન જાણે - એમ બનતું નથી. નિમિત્તના છ દ્રવ્યો જાણવામાં આવે, પરંતુ તું તેને ન જાણે - એમ પણ બનતું નથી. બંને પ્રગટ છે. જેમ દર્પણમાં પ્રતિબિંબ અને બિંબ બંનેનું જ્ઞાન થાય છે, તેવી જ રીતે ભગવાન આત્મા જ્ઞાન-દર્પણ સમાન છે.
- આ જૈનશાસનનું મહા રહસ્યપૂર્ણ સ્વરૂપ છે. તારો સ્વભાવ જ્ઞાન છે. જો સ્વભાવ છે, તો અપૂર્ણ (અધૂરો) નથી હોતો અને તે પરાધીન પણ નથી હોતો. આવા પૂર્ણ સ્વભાવની સન્મુખ થઈને સાધકનો નિર્ણય કરવો એ જ સમ્યગ્દર્શન છે. કેવળીનો નિર્ણય, સાધકદશાની શ્રદ્ધા, સ્વ-પર ભેદવિજ્ઞાન અને સર્વજ્ઞનો નિર્ણય આમાં આવી જાય છે.
- જે કેવળજ્ઞાની ભગવાને પોતાની કેવળજ્ઞાનપર્યાયને જાણી, તેના જ્ઞાનમાં કેવળજ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત પદાર્થો પણ સહજ ભાવથી જણાઈ ગયા, તેથી એમ કહ્યું ઉચિત જ છે કે જે વ્યક્તિ સંપૂર્ણ ગુણ પર્યાયો સહિત સ્વાત્માને જાણે છે; તે સર્વ પદાર્થોને ગુણ-પર્યાયો સહિત જાણે જ છે અને જે વ્યક્તિ સ્વાત્માને સંપૂર્ણ ગુણ-પર્યાયો સહિત જાણતા નથી, તે અન્ય સર્વ પદાર્થોને પણ જાણી શકતા નથી.
- એક આત્માને જાણે તો તેની અનાદિ-અનંત પર્યાયો જાણે. તેથી શ્રુતજ્ઞાનમાં અનંત પર્યાયો જાણે એમ આવી ગયું. ભવિષ્યમાં એને કેવળજ્ઞાન થવાનું છે. ભવિષ્યકાળમાં અત્યારે શ્રુતજ્ઞાનમાં પરોક્ષ જાણે છે અને પછી તે કેવળજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ જાણશે એમ તે તેનાં અત્યારે જ શ્રુતજ્ઞાનમાં બધું જાણે છે એમ કહ્યું છે.
- એક એક ગુણની તો શું વાત કરવી પણ તેની પર્યાયમાં પણ અનંતતા છે.

- પુરુષાર્થ ગાદી કર, વ્યવહાર ગાદી ઉભો ની અનુભૂતિ વાત કરે છે. પુરુષ! તું
સ્વભાવ રાખીશ તો, અને નહીં સ્વભાવ અટેલ હશે તે નથી પડશે નહીં.
- ક્ષયોપશમ જ્ઞાન ભલે હો, પરંતુ અનુભૂતિ સમ્યગ્દર્શન – નિશ્ચય ધ્યાન હશે.
- અનંતી પર્યાયનું દ્રવ્ય બન્યું, તેમાં કેવળજ્ઞાન આવી ગયું.
- પ્રતિભાસમય = ભાસ્યમાન તેનો. જ્ઞાનમાં સિદ્ધસમાન આત્મા ભાસ્યમાન થયો પ્રતિભાસમય. છે
- જ્ઞાન તે સર્વજ્ઞસ્વભાવ છે. સ્વને જાણ્યું, પરને જાણ્યું તે બધાં વિકલ્પો છે. એ જ્ઞાન
પોતાની પર્યાયમાં ભગવાન સૌને પ્રતિબિંબરૂપે જાણે છે.
- એક એક ગુણ અનંતમય છે. દ્રવ્ય ગુણનું એટલું સામર્થ્ય છે તેટલું બધું પર્યાયમાં
આવે છે. પર્યાયને જાણવા અને કરવું તેના આશ્રય દ્રવ્યનો આશ્રય કરવાનો છે.
- હિતરૂપ ભાસન હોય તેના તરફ પડે એટલે એ વાત છે.
- ભાસે છે = જાણે છે.
- સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષ કરતો નથી = મતિશ્રુતમાં અનુભવ કરતો નથી.
- જેની પર્યાયની અવસ્થા ભાસન છે તેવા આત્માને જો પ્રત્યક્ષ કરે નહીં તે જીવો દ્રવ્ય
પર્યાયને કઈ રીતે પ્રત્યક્ષ કરી શકે?
- આત્મામાં જેટલા ગુણો ઉઘાડવાળા પરિણામ છે, બધી તેમાં આનંદ પ્રગટ છે. એની
એક સમયની પર્યાયમાં પણ આનંદ પ્રગટ છે. એવા એક આત્માને જીવે ન જાણ્યો
તો જાણે ન જાણ્યું.
- હવે પ્રશ્ન થાય છે કે આ તો કેવળજ્ઞાનની વાત કરી, પણ નીચલાવાળાનું શું? તો
સંસ્કૃત ટીકામાં (જયસેનાચાર્ય) કહે છે કે છદ્મસ્થને પણ પોતાના ભાવશ્રુતજ્ઞાનમાં
તારતમ્યનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. પ્રત્યક્ષ જાણનારાઓ છે તે પરોક્ષમાં આવી જાય છે.
આમ પરોક્ષ પ્રમાણ ભાવશ્રુતદ્વારા તે સ્વપરને જાણે છે. એ શ્રુતજ્ઞાન અવલંબની
એટલી તાકાત છે કે કેવળી કેવળજ્ઞાનમાં જેટલું ભાસન હોય તે જાણે. આત્માના
સ્વભાવસન્મુખને જાણીને તેનું ધ્યાન કરે તે (શ્રુત જ્ઞાન) સ્વરૂપે થશે જ.
- એટલા ઉપર ભારે (સંસ્કૃત ટીકામાં) સ્પષ્ટીકરણ દ્વારા કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરશે જ.
જેઓમાં આત્મા પર દૃષ્ટિ દીધી છે.
- એવી તો સંસ્કૃત ઉપર ભારે ક્યાંક ટીકાઓ લખાઈ ગયા છે ને?
- જયધવલામાં આવે છે: સ્વાનુભવ એક ભાગે જાણે આવો આત્મા સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ
આવે જાય છે. કેવળજ્ઞાન અવયવી છે અને શ્રુતજ્ઞાન તેનો અવયવ છે. ગાર અવયવને
જીવ જાણે તેને અવયવી જાણવામાં આવી ગયો. ભાવશ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનનો અવયવ
છે. ભાવશ્રુતમાં અનુમાનિક કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ – કેવળજ્ઞાનના ભાવની જાતિ – આવી જાય
- છદ્મસ્થને સાચું જ્ઞાન નથી. તેને અવયવ જાણવામાં અવયવનું જ્ઞાન થાય છે. તેની જોડે
અંતર્મુખ થઈને સ્વસંવેદન થયું છે તે ભાવશ્રુતજ્ઞાની છે.
- ભગવાન કેવળજ્ઞાની છે, પરંતુ ભાવિ શ્રુતજ્ઞાનને કર છે. તેને એ જાતિ શ્રુતજ્ઞાની
કેવળજ્ઞાનને જાણે છે. જેણે આત્માને જાણ્યો તેની પર્યાયમાં કેવળજ્ઞાન થશે તેમ તે
જાણે જ છે. બાળ શ્રુતજ્ઞાનમાં નિશ્ચય થઈ ગયો એવી શ્રુતજ્ઞાનમાં થયો અને કરવામાં આવે
- શ્રુતજ્ઞાનમાં અનુમાનિક કેવળજ્ઞાનની જાતિ થઈ જાય છે. તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જેટલું હોય
તેમ અનુમાનિક આવે છે.

- પ્રતિજ્ઞાન = નિરંતર પુનઃ જ્ઞાન. જ્ઞાનમાનાને પરાને જ્ઞાનમાનો અનુભવ કરો. ઈશ્વરનું જ્ઞાન અને પોતાનું જ્ઞાન એ બંનેનું મિલન કરવું. જ્ઞાનમાં અને ભક્તિભક્તિમાં જ્ઞાનમાં અંતરાય ન રહેવું. જ્ઞાનનું જ્ઞાન અને ઈશ્વરનું જ્ઞાન એ બંનેનું અત્યંત મિલન પરસ્પરમાં કરવું. પ્રતિભાસ(જ્ઞાનમાં પરનો પ્રતિભાસ થવો તે) અને પ્રતિભાસ્યમાનનું મિલન કરવું = પ્રતિભાસરૂપ થયા પછી કરવો.
- ઈશ્વરનું જ્ઞાન અને આત્માનું જ્ઞાન એ બંને જુદા પાડવા જોઈએ છે.
- અજ્ઞાનમાં ઉભય સ્વરૂપ પ્રતિભાસ થઈ છે – તે પરસ્પર અજ્ઞાનની અવસ્થા છે. તેમ જ્ઞાનની પરસ્પરમાં અને ઈશ્વરનું જ્ઞાન કર્યું તે પોતાનું જ જ્ઞાન છે. તે બંનેને ભિન્ન પાડવા [જાણવા] જોઈએ છે.
- ઈશ્વરનું જ્ઞાન થવા માટે જીવ અંદર પ્રેમ ગાઢ હોય એમ બને છે. 200 ગાઉમાં બધુ એમાં એ જે બધી ભક્તિભક્તિ ફરવામાં પુરતી નથી.
- આત્માનો સ્વભાવ પુરુષને બતાવવાનો છે; માટે જો એ જીવને ન બતાવે તો તેને પુરુષનું પરિણામ કર્યું ગણે, માટે પરિપૂર્ણ અને આત્માનું જ્ઞાન પણ સિદ્ધ ન થાય.
- ફરવામાં બહુ સ્પષ્ટ થયું છે.

ઉત્થાનિકા: હવે ક્રમે પ્રવર્તતા જ્ઞાનનું સર્વગતપણું સિદ્ધ થતું નથી એમ નક્કી કરે છે:-

ગાથા: જો જ્ઞાન 'જ્ઞાની'નું ઊપજે ક્રમશઃ અર્થ અવલંબીને,
તો નિત્ય નહિ, ક્ષાયિક નહિ ને સર્વગત નહિ જ્ઞાન એ. ૫૦.

અન્વયાર્થ: જો આત્માનું જ્ઞાન ક્રમશઃ પદાર્થોને અવલંબીને ઉત્પન્ન થતું હોય તો તે (જ્ઞાન) નિત્ય નથી, ક્ષાયિક નથી, સર્વગત નથી.

ભાવાર્થ: ક્રમે પ્રવર્તતું જ્ઞાન અનિત્ય છે, ક્ષાયોપશમિક છે; એવા ક્રમિક જ્ઞાનવાળો પૂર્ણ સર્વજ્ઞ હોઈ શકે નહિ.

સારાંશ:
- અહીં ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન સંબંધી ત્રણ ખામીઓ બતાવવામાં આવી છે. કહ્યું છે કે ક્રમિકજ્ઞાનની એક તો નિત્ય નથી, ક્ષાયિક નથી અને સર્વગત પણ નથી; તેથી તે જ્ઞાન ઉપયોગને જાણી શકતું નથી, સંપૂર્ણ પદાર્થો સહિત પોતાને પણ જાણી શકતું નથી. અનિત્ય ઇન્દ્રિય આધીન જેવું જ્ઞાન આવરણ છે, તેવું ત્યાં પણ રહેશે તેમ થઈ જાય છે.
- ક્ષાયિકજ્ઞાનની તુલનામાં આ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન અલ્પ છે, અસ્પષ્ટ છે, પરાધીન છે અને નાશવાન છે. ક્ષાયિકજ્ઞાન સંપૂર્ણ પદાર્થોને તેના ગુણ પર્યાય સહિત એક સમયમાં એક સાથે જાણવાવાળું છે, અત્યંત સ્પષ્ટ છે, પ્રત્યક્ષ છે, નિત્ય એકરૂપ જ રહેવાવાળું છે; એની પ્રાપ્તિ કરવાની પ્રેરણા પણ આપી છે.
- આમ આ ગાથામાં ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનની ખામીઓ બતાવીને તેના અહંકારનો પરિહાર કરીને ક્ષાયિકજ્ઞાનની મહિમા બતાવી છે; કારણ કે અનંત અતીન્દ્રિય સુખની પૂર્ણતઃ પ્રાપ્તિ એકમાત્ર ક્ષાયિકજ્ઞાનવાળાઓને જ થાય છે.
- ક્રમે ક્રમે જાણે તે જ્ઞાન સર્વગત ન થઈ શકે - અધૂરું રહે એમ કહે છે.
- જેમાં ક્રમ પડે તે ક્રિયાવાળા નથી. તે તો અક્રમ એક સમયમાં છે. કહેવું થઈ પણ નહિ, પરંતુ જાણવું થઈ જાતી રહે નહિ.
- અતિશય ક્ષયોપશમને ઓળખે છે કે આહા! આહા! ઉપયોગમાં પડી છે. અર્થ પર-અવલંબીને = નિમિત્તથી. -સાક્ષાત્પણું સર્વજ્ઞપણું હોય જ ઘૂંટે છે.
- પહેલા પદાર્થોને જાણે પછી નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ પૂરો થયા ન જ્ઞાનનો નાશ થશે. બીજા પદાર્થને જાણવા જતાં બીજા પદાર્થ હશે. એ પદાર્થ ફરી જાણી શકશે નહિ.
- અનાદિથી એકધાર રુચિ સમયે સમયે જુદા જુદા દુઃખ, ... જ્ઞાન થયું છે પણ એ એવું જ્ઞાન જાતું થયું નહિ - એમ બહેનશ્રી સંપ્રદાયમાં કહેતું.
- બીજાને જાણવા જતાં પહેલાનું જ્ઞાન નષ્ટ થયું. ત્રીજાને જાણવા જતાં બીજાનું નષ્ટ થયું. ધારણામાં હોય પણ ઉપયોગમાં ન હોય. અહીં ઉપયોગની વાત લીધી છે.
- જેને પ્રતીત અહીં અનુમાનથી જાણે છે તો જેને પ્રતીત પ્રત્યક્ષ જાણનારા પણ છે. જ્ઞાનમાં ગમે તેમાં ત્રણ કાળને જાણનારનો વિરહ હોઈ શકે નહિ. પૂરણ છે તેને પૂરણ જાણનારા હોય જ.
- સ્વાત્મ પરિણતિમાં ભર્યું છે - એના પ્રમાણમાં તો આવ્યું છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ નહિ તેથી તું પદાર્થમાં ખામી છે એમ કહ્યું છે.
- સ્વભાવની મર્યાદા શું? એને સ્વભાવનું જ્ઞાન થયા વિના ઇન્દ્રિયજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન અનુમાનમાં આવી જાય છે. સ્વયં પદાર્થમાં નથી આવતું, પરંતુ તેનું સામર્થ્ય પદાર્થમાં આવી જાય છે.

(1) प्रश्न एक - उत्तर अनेक : निम्नलिखित उत्तरोंमेंसे किसी एक सही उत्तरको चुनिये।

इस गाथामें क्षायोपशमिक ज्ञानकी किन कमजोरियाँ बताई गयी हैं?

A ☐ वह अल्प है, परोक्ष है।

B ☐ वह एकरूप रहता नहीं और अस्पष्ट है।

C ☐ वह नित्य नहीं है, क्षायिक नहीं है, सर्वज्ञान नहीं है।

D ☐ इससे सुख उत्पन्न नहीं है, इसलिये हेय है।

(2) सच या झूठ बताइये।

1- इस गाथामें क्षायोपशमिक ज्ञानका हेयपना बताया है।

2- जिसे क्षायिकपना प्रगटा है, उसे सर्वज्ञपना प्रगटेगा ही।

3- क्षायोपशमिक ज्ञान ज्ञेयके अवलंबनसे (निमित्तसे) उत्पन्न होता है।

4- मेरु पर्वत को हम अनुमानसे जानते हैं, इसलिये उसे प्रत्यक्ष जाननेवाला भी जरूर होना चाहिये।

5- तीन कालमें तीन कालको जाननेवाले का कभी विरह नहीं होता।

6- क्रमसे प्रवर्तमान ज्ञान सर्वज्ञान नहीं हो सकता।

7- We should be proud of our knoledge of Pravachansaar.

ઉત્થાનિકા: હવે યુગપદ પ્રવૃત્તિ વડે જ્ઞાનનું સર્વગતપણું સિદ્ધ થાય છે (અર્થાત્ આત્માને પૂર્ણનું જ્ઞાન જ સર્વગત હોઈ શકે) એમ નક્કી થાય છે:-

ગાથા:
નિત્યે વિષમ, વિધવિધ, સકળ પદાર્થગણ સર્વત્રનો,
જિનજ્ઞાન જાણે યુગપદે, મહિમા અહો એ જ્ઞાનનો! ૫૧.

અન્વયાર્થ:- ત્રણે કાળે સદા વિષમ (અનેક જાતિના), સર્વક્ષેત્રના અને અનેક પ્રકારના સમસ્ત પદાર્થોને જિનદેવનું જ્ઞાન યુગપદ જાણે છે. અહો! જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય!

ભાવાર્થ:- આત્માને પૂર્ણનું જ્ઞાન એક સમયે ઉત્પન્ન થયે પૂર્ણ પલટાતું નહિ હોવાથી નિત્ય છે, પોતાની સમસ્ત શક્તિઓ પ્રગટ થઈ હોવાથી ક્ષાયિક છે; આવા અનંત જ્ઞાનવાળો પુરુષ જ સર્વજ્ઞ હોઈ શકે. સર્વજ્ઞના એ જ્ઞાનનું કોઈ પરમ અદ્ભુત માહાત્મ્ય છે.

સારાંશ: સર્વક્ષેત્રના અનંત પ્રકારના બધા વિષમ (અનેક જાતિના) પદાર્થોને જિનદેવનું જ્ઞાન સદા એક સાથે જાણે છે. અહો! ક્ષાયિક જ્ઞાનનો મહિમા અપાર છે.

- સર્વગત જ જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે, સ્વભાવ પરિણમન છે, સદા રહેવાવાળો છે.
- આચાર્ય જયસેન: "એક સાથે સંપૂર્ણ પદાર્થોને જાણવાવાળા જ્ઞાનને સર્વજ્ઞ શબ્દ એમ જાણીને શું કરવું જોઈએ?" (ઉત્તર:) "જેનાથી બધાના વિનાશ અનંત કારણ કારણ પરમાત્મભાવનાને નષ્ટ કરનાર જે ખ્યાતિ, પૂજા, લાભાદિ એકદેશજ્ઞાનરૂપ વિકલ્પજ્ઞાન છે; તે સર્વને છોડીને ત્રણલોક ત્રણકાળ સંબંધી સંપૂર્ણ વસ્તુઓને એક સાથે પ્રકાશિત કરવાવાળું અવિનશ્વર, અખંડ, એક પ્રતિભાસમય સર્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણભૂત, સંપૂર્ણ રાગાદિ વિકલ્પજાળ રહિત સહજ શુદ્ધાત્માના અભેદરૂપ જ્ઞાનની ભાવના કરવી જોઈએ - એ તાત્પર્ય છે."
- એમ સાધારણ પ્રચાર કરે તેમ નહિ, પરંતુ તેના ભાવનું ભાસન થવું જોઈએ.
- ક્ષાયિક પર્યાયને એક નિત્ય કહે છે. જેવું દ્રવ્યનું સ્વરૂપ છે તેવું જ જ્ઞાનમાં જણાય છે. કેવળજ્ઞાન તે નિત્ય છે- ટકીને રહેનારું છે. એ પર્યાયનો સ્વભાવ એવો ને એવો પૂરણ જ છે તેથી તે નિત્ય કહેવામાં આવે છે.
- ધ્રુવ નિત્ય છે તેની વાત અહીં નથી, પરંતુ એ સર્વથા પર્યાય એકરૂપ ટકીને રહે છે તેથી તેને નિત્ય કહેવામાં આવે છે.
- સમસ્ત શક્તિઓ = ગુણગણ = ત્રણે કાળે જ્ઞાનમાં જણાય છે.
- સકળ ક્ષેત્રના ક્રમે નહિ, તેમાં એક સાથે જ્ઞાનમાં જણાય છે.
- વિષમ = જુદા જુદા પ્રકારના; વિચિત્ર = અનેક પ્રકારના
- સર્વગત = સર્વને પહોંચી વળ્યું છે. (પંચાધ્યાયીમાં સર્વગત એટલે નિશ્ચયથી એમ લખ્યું છે)

गाथा-५१ : प्रश्नोत्तर

(1) प्रश्न एक - उत्तर अनेक : निम्नलिखित उत्तरों में से किसी एक सही उत्तर को चुनीये।

1- इस गाथा में क्षायिक ज्ञान की सर्वोत्कृष्टता के लिये कौन से कारण दिये गये हैं?

A □ वह अतीन्द्रिय और सुखमय है।
B □ वह नित्य, क्षायिक और सर्वगत है।
C □ वह तेरहवें गुणस्थान में प्रगट होता है।
D □ वह सादि अनंत रहता है।

(2) सच या झूठ बताईये।

1- युगपद् प्रवर्तमान ज्ञान ही सर्वगत हो सकता है।

2- क्षायिक ज्ञान में ज्ञप्तिक्रिया होती है, परंतु ज्ञप्तिपरिवर्तन नहीं होता।

3- टंकोत्कीर्ण = पत्थर में टाँकणे से कँडारी हुई आकृति।

4- केवलज्ञान में सर्व द्रव्य-पर्यायों के अनादि अनंत ज्ञेयाकार टंकोत्कीर्ण हैं।

5- अनित्य पर्याय को यहाँ नित्य कहा गया है।

6- सर्वगत = सब तक पहुँच जानेवाला।

7- क्षायिक ज्ञान = केवलज्ञान।